

جوانه ۳۷/۳۸

۱۳۹۱

رشد

فصلنامه سامان بخشی کتابهای آموزشی
دفتر تکنولوژی و انتشارات کمک آموزشی
www.roshdmag.ir

پیشگام

روشنه جوان

۳۷/۳۸

فصلنامه سامان بخشی کتابهای آموزشی
دفتر تکنولوژی و انتشارات کمک آموزشی
www.roshdmag.ir

مدیر مسئول: محمد ناصری

سر دبیر: محبت اله همی

مدیر داخلی: محمد حسین معتمد راد

ویراستار: بهروز راستانی

طراح گرافیک: عبدالحمید سیامک نژاد

سال انتشار: ۱۳۹۱

نشانی: تهران، پل کریمخان زند، خیابان ایرانشهر شمالی
پلاک ۲۶۶، دفتر تکنولوژی و انتشارات کمک آموزشی

صندوق پستی: ۱۵۸۷۵/۳۳۳۱

تلفن: ۸۸۳۰۶۰۷۱ دورنما: ۸۸۳۰۶۰۷۱

آدرس اینترنتی: www.roshdmag.ir

پست الکترونیکی: roshdmag.ir

فراخوان ارسال آثار

فصلنامه آموزشی تحلیلی پژوهشی «جوانه»، از کلیه صاحب نظران، نویسندگان، مترجمان و پدیدآورندگان کتابهای آموزشی و اندیشمندان علاقه مند به مباحث تولید کتابهای آموزشی دعوت می کند، نوشته های خود را در زمینه های موضوعی زیر، برای دبیرخانه سامان بخشی کتابهای آموزشی ارسال دارند:

۱. مطالعات تطبیقی (تجربیات سایر کشورها در تولید کتابهای آموزشی)
۲. کاربرد انواع فناوری اطلاعات و ارتباطات در تولید کتابهای آموزشی
۳. تبیین ویژگیها، استانداردها و اصول زیباشناسی کتابهای آموزشی
۴. معرفی توصیفی کتابهای آموزشی مناسب و برتر
۵. معرفی نشریات، منابع علمی و بانک اطلاعات کتابهای آموزشی داخل و خارج از کشور
۶. آسیب شناسی تولید کتابهای آموزشی مناسب
۷. نیازسنجی آموزشی و مخاطب شناسی
۸. ارائه یافته های علمی و ایده های نو و تجربه در زمینه فرایند تولید کتابهای آموزشی مناسب
۹. معرفی طرح سامان بخشی کتابهای آموزشی و مؤسسه های انتشاراتی موفق
۱۰. تبیین روشهای نوین خودیادگیری و خودارزشیابی
۱۱. مدیریت و مشارکت در تولید کتابهای آموزشی
۱۲. تبیین راهبردهای برنامه ریزی، تولید و ارزشیابی کتابهای آموزشی
۱۳. دورنما و چشم اندازهای آینده تولید کتابهای آموزشی
۱۴. تبیین اصول، رویکردها، اهداف نوین حاکم بر تولید کتابهای آموزشی مناسب
۱۵. مباحث تحلیلی و کاربردی مربوط به کتاب، کتابخانه های آموزشی و کتابخوانی دانش آموزان
۱۶. ترویج فرهنگ کتاب خوانی

راهنمای تهیه آثار

نشریه آموزشی، تحلیلی و پژوهشی «رشد جوانه» با هدف اطلاع رسانی، اشاعه یافته‌های علمی و ایده‌های نو، تبادل نظر و تجربه بین صاحب‌نظران در زمینه مباحث مربوط به فرایند تولید کتابهای آموزشی مناسب منتشر می‌شود تا از این طریق، پدیدآورندگان در راستای تحقق هدفهای آموزش و پرورش، به صورت مستمر و پویا بر غنای دانش تجربه حرفه‌ای خود بیفزایند و با به کارگیری بهینه ظرفیتهای موجود، کیفیت تولید کتابهای آموزشی را ارتقا بخشند.

از استادان، صاحب‌نظران و اندیشمندان محترم عرصه کتابهای آموزشی که به منظور همراهی با این فصل‌نامه، نوشته‌های خود را برای انتشار در «رشد جوانه» ارسال می‌دارند، تقاضا می‌شود، در حد امکان نکات زیر را رعایت فرمایند:

- حجم مطالب از ۸ صفحه تایپ شده و ۱۳ صفحه دست‌نوشته تجاوز نکند.
- نوشته حاوی مقدمه‌ای کوتاه، سابقه موضوع، نتیجه و جمع‌بندی موضوع باشد.
- نسخه اصلی نوشته ارسال شود.
- نوشته ترجمه شده باید با متن اصلی هم‌خوانی داشته باشد و متن اصلی همراه آن ارسال شود. چنانچه نوشته را خلاصه می‌کنید، این موضوع را قید فرمایید.
- نوشته در مجله یا نشریه دیگری به چاپ نرسیده باشد.
- محل قرار دادن جدولها، نمودارها، شکلها و عکسها، در متن مشخص شود.
- «رشد جوانه» در رد، قبول، ویرایش و تلخیص آثار رسیده آزاد است و از بازگرداندن آنها نیز معذور است.

■ آرای مندرج در «رشد جوانه» ضرورتاً مبین رأی و نظر «دبیرخانه سامان بخشی کتابهای آموزشی» نیست. بنابراین، مسئولیت پاسخ‌گویی به پرسشهای خوانندگان با خود نویسنده یا مترجم است.

اطلاعات منابع مورد استفاده برای تدوین اثر، به ترتیب زیر تنظیم شود:

- نام نویسنده، نام اثر، نام مترجم (اگر ترجمه باشد)، نام مجله یا نشریه، شماره مجله، سال نشر، شماره صفحه.

■ نوشته را به ضمیمه نام و نام خانوادگی نگارنده یا مترجم، درجه علمی یا سمت، نشانی محل کار یا سکونت و شماره تلفن، به نشانی زیر ارسال فرمایید.

تهران، پل کریمخان زند، خیابان ایرانشهر شمالی
پلاک ۲۶۶، دفتر انتشارات کمک‌آموزشی، فصل‌نامه «رشد جوانه»

فهرست

مرجع‌نگاری برای کودکان و نوجوانان
حسن هاشمی میناباد ۶

ریاضیات ما ۴۶
بررسی تاریخی تحولات آموزش ریاضی درسی سال گذشته / خسرو داودی

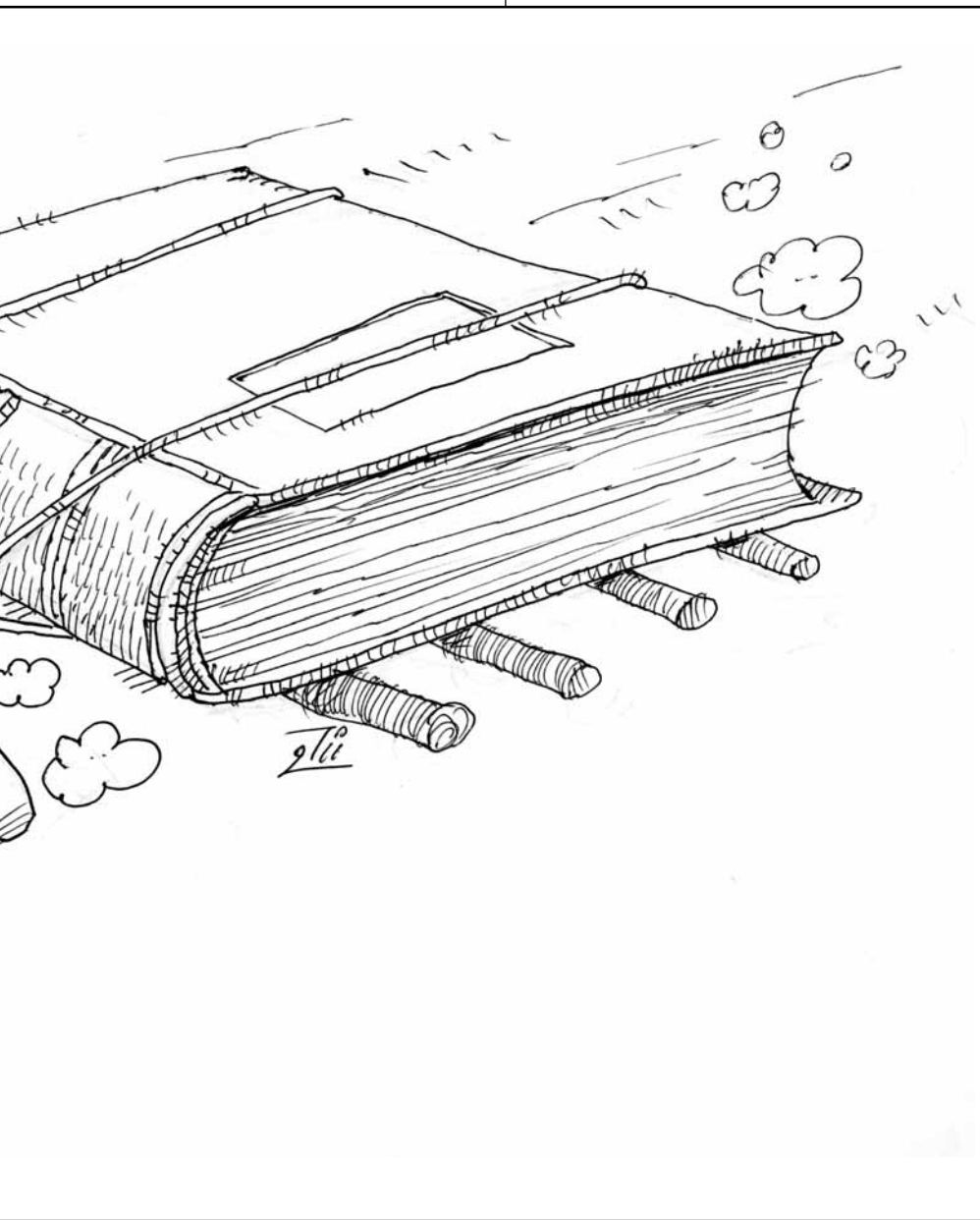
شارلمانی ۵۶
عبدا... جعفری

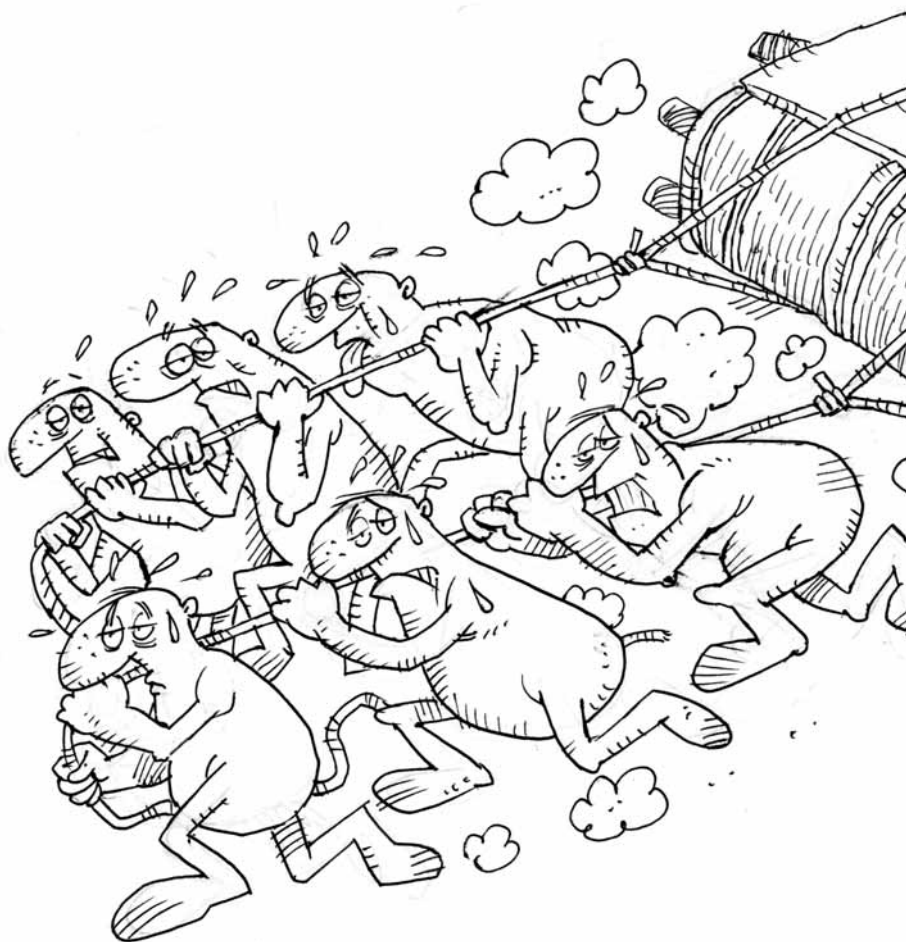
روایت‌شناسی کتاب «چلچراغی در تاریکی» (بر پایه زندگی استاد سیدعلی اکبر صنعتی)
اثر هادی سیف انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان برای گروه سنی «ه» / فاطمه رضایی ۶۰

نقشه راه آموزش ۶۴
چشم‌انداز، رویکرد و اصول حاکم بر سند برنامه درسی ملی / سید امیر رون

ویژگی‌های اختصاصی کتاب‌های آموزشی IT ۷۰

مرجع‌نگاری برای کودکان و نوجوانان

● حسن هاشمی میناباد

اشاره

آنچه می‌خوانید گزارشی است که چندین سال پیش آقای «حسن هاشمی میناباد» درباره انتشار آثار مرجع برای کودکان و نوجوانان انجام داده است. نظر به اهمیت موضوع و این که ناشران ایرانی علاقه‌مندی خود را برای انتشار کتاب‌های مرجع نشان داده‌اند مطالعه در این مقاله می‌تواند مفید باشد.

درآمد

امروزه «مرجع‌نگاری» و به ویژه «فرهنگ‌نگاری»، علم جاافتاده‌ای است با اصول و قواعد نظری و عملی کار شده و مفصل، رشته‌های دانشگاهی گسترده، سازمان‌های علمی و حرفه‌ای منسجم، نشریات و مجلات محلی و بین‌المللی معتبر، صاحب‌نظران فرهیخته و مرجع‌نگاران متبحر و نکته‌سنج. اما نصیب ما از این نظریات و فنون چیست و چه قدر است؟ چه بهره‌ای از این پیشرفت‌های حیرت‌انگیز برده‌ایم؟ چه نادره کتاب مرجعی نگاشته‌ایم و در آثار مرجع خودمان چه ابتکار جدیدی به خرج داده‌ایم؟ پاسخ به این پرسش‌ها برای نگارنده سخت است، اما یک نکته برای او بدیهی و مسلم است: در این علم بسیار عقب مانده‌ایم. نوشته حاضر تلاش دارد بر گوشه‌ای کوچک از کتاب مرجع پرتو افکند و سهمی، هر چند اندک، در پیشبرد دانش و عمل مرجع‌نگاری داشته باشد.

تاریخچه کتاب مرجع برای کودکان و نوجوانان (الف) تاریخچه کتاب مرجع در ایران

در تاریخ کلاسیک سنت کتاب‌نویسی در ایران، کودک و نوجوان جایگاهی شایسته نداشته است. شاعران و نویسندگان گهگاه کودک و نوجوان خود را خطاب کرده‌اند. این خطاب‌ها هم عمدتاً جنبه پند و اندرز داشته است. خطاب عمده دیگر، به «نورالعین و «قرة العینی» بوده که به رحمت ایزدی پیوسته و پدر داغ دیده، مرثیه‌ای برای او سروده است. البته در دوران مشروطیت، کتاب‌هایی رسماً برای کودکان نوشته شده، اما سبک و سیاق و اندیشه آن‌ها هم همان سبک و سیاق و فکر

بزرگ‌سالان بوده است؛ مانند «کتاب احمد» از میرزا عبدالرحیم طالبوف. او به زعم خود، مطالب را به گونه‌ای نوشته است که: «سهولت گنجایش در فهم اطفال داشته باشد» [طالبوف، ۱۳۵۶: ۱۴] و گفته‌های خود را «از زبان اطفال در لباسی که متعلمان را به کار آید و مبتدیان را بصیرت افزایش دهد» [همان، ص ۱۶]، ترتیب داده است. در حالی که هضم این کتاب برای کودک و نوجوان به راحتی امکان‌پذیر نیست.

شاعرانی مانند ایرج میرزا و ملک‌الشعرای بهار برای کودکان و نوجوانان شعر سروده‌اند، اما آن‌ها را نمی‌توان «شعر کودک» شمرد. بسیاری از اشعار شاعران کودک دوره بعد از این دو نیز زبان و بیان کودکان ندارند. حتی امروزه هم تعداد شاعران کودک و نوجوان به معنای واقعی کلمه اندک است.

در چنین بستری، طبیعی است که کتاب مرجع برای کودکان و نوجوانان هنوز محملی پیدا نکند. با انتشار کتاب‌های درسی تألیفی برای دانش‌آموزان و محصلان ایرانی، پس از یک دوره ترجمه این آثار که از «دارالفنون» شروع شد، ضرورت کتاب‌های کمک درسی و کتاب‌های قصه و سپس آثار مرجع برای کودکان و نوجوانان احساس شد. در این جا نیز این کار ابتدا با ترجمه منابع مرجع از زبان‌های اروپایی شروع شد و سپس راه «ترجمه-تألیف» و سپس تألیف محض باز شد. کتاب مرجع برای کودکان و نوجوانان در آغاز به صورت پراکنده وجود داشت و به مطالب علمی محدود می‌شد. کم‌کم کتاب‌های مرجع غربی که به صورت مجموعه چندین جلدی بودند، پا به عرصه نشر ایران گذاشتند.

تألیف «دایرةالمعارف فارسی» غلامحسین مصاحب، در ذهن علاقه‌مندان کتاب کودک این اندیشه را پدید آورد که برای کودکان و نوجوانان نیز می‌توان اثری شبیه این دایرةالمعارف تهیه کرد. این فکر را تعدادی از همکاران دست‌اندرکار در همین دایرةالمعارف با ترجمه فرهنگ‌نامه آمریکایی «برتاموریس پارکر» به ثمر نشاندند و یک جلد «ویژه ایران» را به آن افزودند. انتشار این

دانشتینهای اسلامی برای نوجوانان

فرهنگ‌نامه نظرات موافق و مخالف زیادی را برانگیخت. (برای کسب اطلاعات در این زمینه رجوع کنید به مطالبی که در همین فصل درباره «شورای کتاب کودک» و ترجمه کتاب مرجع آمده است.)

فرهنگ‌نامه تألیفی مهرداد مهرین با عنوان «دایرةالمعارف خردسالان» در سال ۱۳۵۰ در ۷۶۰ صفحه منتشر شد که به لحاظ ضعیف و پراکنده بودن مطالب، مورد قبول جامعه علمی کتاب کودک قرار نگرفت. این اثر تألیفی نتوانست حریف «فرهنگ‌نامه برتاموریس پارکر»، با وجود معایب آن شود. دایرةالمعارف خردسالان مجموعه‌ای از اطلاعات پراکنده و نامنسجم است که در آن، هیچ یک

از اصول و معیارهای مرجع‌نگاری کودکان و نوجوانان رعایت نشده است.

پیش از انقلاب اسلامی، سازمان‌های ویژه کودکان مانند «کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان» به کتاب مرجع توجهی نداشتند. آن‌ها در درجه اول و بیشتر بر ادبیات کودک تمرکز کرده بودند و در درجه دوم بر انتشار کتاب‌های علمی و آموزشی. در این میان، تنها شورای کتاب کودک بود که به تدوین کتاب‌های مرجع علاقه جدی و اصولی نشان می‌داد.

پس از یک دوره ترجمه مطلق کتاب مرجع، نوبت به «ترجمه - تألیف» یا «ترجمه - نگارش» این آثار رسید. «ترجمه - نگارش» نیز جای خود را خیلی زود به ترجمه یا تألیف کتاب مرجع، به جز فرهنگ و دایرةالمعارف داد. در این میان، ترجمه صرف کتاب مرجع مخالفانی سرسخت پیدا کرد و در این زمینه مسائلی مطرح شد که در بخش بعدی به آن‌ها می‌پردازیم.

۱. ترجمه و چاپ کتاب مرجع برای کودکان و نوجوانان

ترجمه و چاپ کتاب‌های مستقل مرجع یا بخشی از یک کتاب مرجع و استفاده از آن در بخشی از یک اثر تألیفی به زبان فارسی، همیشه کارساز نیست. در رشته‌های علوم محض شاید تا حدودی بتوان به ترجمه اکتفا کرد، اما در مسائل مربوط به تاریخ و فرهنگ و تمدن ایران و اسلام - و نیز شرق - ترجمه نه تنها جوابگو نیست، بلکه ناقص و مخدوش نیز هست.

در متون خارجی که عمدتاً از غرب تغذیه می‌شوند، اهداف، گرایش‌ها، تبلیغ و حفظ منافع سیاسی و استعماری غرب را می‌توان به راحتی دید و یا رگه‌های آن را مشاهده کرد. شاید چنین اهدافی آن قدر زیرکانه در لفافه گذاشته شده باشند که حتی باریک‌بینان و نکته‌سنجان از درک آن‌ها عاجز باشند. انعکاس دیدگاه مخدوش غرب و انتقال آن‌ها به کودکان و نوجوانان معصوم، خیانتی بزرگ به ایران و اسلام خواهد بود. البته از بی‌طرفی معدودی شرق‌شناسان و ایران‌شناسان نیز نباید غافل ماند.

از سوی دیگر، بسیاری از نویسندگان غربی یا غیر ایرانی و غیر مسلمان که درباره ایران و اسلام تحقیق می‌کنند، با روح فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی آشنایی و انس کافی ندارند و تنها از دور دستی بر آتش دارند.

مؤلف و مرجع‌نگار خارجی، دنیا را از دریچه چشم خود می‌بیند و آنچه را که خود احساس می‌کند و مفید و مهم تشخیص می‌دهد، برای مخاطب هم‌وطن، هم فرهنگ و هم‌زبان خود به شیوه معمول و مطلوب در جامعه خود بیان می‌کند. نیازها، سطح دانش و تجربیات از کشوری به کشوری دیگر و از فرهنگی به فرهنگی دیگر متفاوت است. برای مثال، در فرهنگ غربی و به‌ویژه آمریکا، دایناسور برای کودکان و نوجوانان جذابیت ویژه‌ای دارد و در نتیجه کتاب‌های مرجع زیادی در این زمینه تألیف می‌شوند. حتی در فرهنگ‌ها و فرهنگ‌نامه‌هایشان بخش معتناهی به این حیوان اختصاص می‌یابد. در مقایسه می‌توان گفت که دایناسور برای کودک ایرانی گرچه جالب است، اما آن جذابیت شدید را ندارد و طبعاً حجم مطالب

مربوط به آن در یک فرهنگ‌نامه فارسی، از یک فرهنگ‌نامه غربی باید نسبتاً کم‌تر باشد. فرهنگ‌نامه‌های خارجی عمده‌تاً به نیاز کودکانی که برای آن‌ها، یعنی کودکان کشور تولید کننده فرهنگ‌نامه نوشته شده‌اند، پاسخ می‌گویند.

در یادداشت ناشر ایرانی فرهنگ‌نامه ۱۸ جلدی **برتاموریس پارکر**، به ترجمه، تنظیم و نگارش **رضا اقصی** (چاپ ۱۳۴۶) چنین آمده است: «این فرهنگ‌نامه چنان که پیداست، ترجمه‌ای است از یک مجموعه خارجی به همین اندازه و هیئت. مسلماً جای این اعتراض هست که چنین مجموعه‌ای برای آن‌که غرض خود را درست انجام دهد، باید تألیف باشد، نه ترجمه. ولی این اعتراض فقط در حد بحث نظری وارد است. هنوز قدری وقت لازم است تا تألیف کتابی با این اوصاف برای ما امکان عملی پیدا کند. ترجمه این مجموعه خود قدمی است در همین راه.»

عده‌ای معتقدند: «هر قدر مخاطب کتاب مرجع از نظر سن جوان‌تر باشد، ضرورت تألیف این‌گونه آثار بیشتر است.» به‌طور کلی، ترجمه اثر مرجع، کار درستی نیست؛ مگر در زمینه‌های بسیار تخصصی که کشور میزبان سهمی در آن نداشته باشد یا سهم آن بسیار کم باشد.

کمبود نیروی متخصص در زمینه ترجمه برای کودکان و نوجوانان، از مشکلات فرا راه طرح‌های مرجع‌نگاری است که هم موجب کندی چاپ و انتشار چنین کتاب‌هایی می‌شود و هم عرصه را برای ترجمه توسط افراد کم‌صلاحیت و غیر متخصص فراهم می‌کند. اگر مترجم با صلاحیت در این کار کم داریم، ویراستار با صلاحیت از آن هم کم‌تر هست.

در سال ۱۳۴۶ مؤسسه انتشاراتی «کتاب‌های جیبی»، فرهنگ‌نامه تألیف **برتاموریس پارکر** را

کتاب‌های

مرجع یکی از مهم‌ترین منابع هر کتابخانه خصوصی عمومی و دانشگاهی هستند و بخشی از مرجع از پر استفاده‌ترین و پرمراجعه‌ترین بخش‌هاست. اهمیت این نوع کتاب‌ها آن قدر زیاد است که برای پرداختن به آن‌ها و شناخت ماهیت و روش کار با آن‌ها، به دانش ویژه‌ای به نام «مرجع‌شناسی» نیاز است

اولین

فرهنگ‌نامه نوین

کودکان و نوجوانان» کتابی

است از آرتوری نویسنده و ویراستار انگلیسی که در سال ۱۹۱۰ در بریتانیا تحت عنوان «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان»^۴ و در سال ۱۹۱۲ در آمریکا تحت عنوان «کتاب دانش»^۵ چاپ شد. سبک نگارش آن، روشن، صریح و ساده بود و تعداد زیادی تصویر نمودار و نقشه جالب داشت

که در آمریکا برای کودکان و نوجوانان آمریکایی نوشته شده بود، از انگلیسی به فارسی ترجمه کرد و یک جلد هم درباره ایران به آن افزود که در نتیجه، مجموع تعداد جلد‌های آن به همراه نمایه آن به ۱۸ رسید.

بعد از انقلاب، تعدادی از ناشران به انتشار کتاب‌های مرجع، پرداختند. چند پروژه تدوین کتاب مرجع هم اعلام شدند که هرگز به بار ننشستند.

انتشار کتاب‌های مرجع کودکان و نوجوانان به صورت غیر علمی - به استثنای مواردی محدود از آثار اصولی - همچنان ادامه دارد، اما امید می‌رود که با عنایت به اصول علمی، بهبودی سریع و محسوسی در این حوزه حساس و خطیر فرهنگی حاصل آید.

ب) تاریخچه کتاب مرجع در جهان

پیش از قرن نوزدهم، تنها یوهان واکن سیل (۱۷۰۵ - ۱۶۳۳ م) برای کودکان دایرةالمعارف و فرهنگ‌نامه تألیف کرده بود. کتاب او که «مجموعه کتاب‌های نوجوانان»^۶ نام داشت، در سال ۱۶۹۵ به چاپ رسید. انتشارات «لاروس» فرانسه، دایرةالمعارف جالبی تحت عنوان «فرهنگ‌نامه کوچک کودکان و نوجوانان» را در سال ۱۸۵۳ به چاپ رساند، اما اثر بعدی این ناشر با عنوان «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان لاروس» تا سال ۱۹۵۷ به چاپ

نرسید.

«اولین فرهنگ‌نامه نوین کودکان و نوجوانان» کتابی است که از دیرباز تحسین و علاقه همگان را برانگیخته است. این کتاب را آرتوری^۳ (۱۸۷۵ - ۱۹۴۳) نویسنده و ویراستار انگلیسی نوشت که در سال ۱۹۱۰ در بریتانیا تحت عنوان «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان»^۴ و در سال ۱۹۱۲ در آمریکا تحت عنوان «کتاب دانش»^۵ چاپ شد. سبک نگارش آن، روشن، صریح و ساده بود و تعداد زیادی تصویر، نمودار و نقشه جالب داشت. آرایش و تنظیم مقالات و مطالب آن چندان روشن نبود، اما نمایه عالی و دقیق آن به کارایی کتاب بسیار کمک می‌کرد. این سبک تنظیم نمایه، الگوی نمایه‌سازی فرهنگ‌نامه‌های بعدی شد.

آرتوری بعدها فرهنگ‌نامه‌ای کاملاً تصویری تدوین کرد و بر آن نام «من همه چیز را می‌بینم»^۶ نهاد و آن را از سال ۱۹۲۳ تا ۱۹۳۰ به چاپ رساند. این فرهنگ‌نامه هزاران تصویر کوچک داشت که متن هر یک تنها چند واژه بود. این کتاب نزد کتاب‌داران، به سبب آن که کتاب مرجعی عالی و مفید است، هنوز هم اعتبار فراوانی دارد؛ گرچه دیگر کودکان و نوجوانان از آن استفاده نمی‌کنند. در سال ۱۹۱۸ - ۱۹۱۷ فرهنگ‌نامه‌ای کاملاً جدید برای کودکان و نوجوانان انتشار یافت. این

اثر «فرهنگ‌نامه کتاب جهان»^۲ نام داشت و عنوان فرعی آن «دانش نظام یافته در قالب داستان و تصویر» بود. چاپ این کتاب بسیار موفقیت‌آمیز بود و در نتیجه، چاپ‌های تجدیدنظر شده مداومی را در پی داشت. در سال ۱۹۲۵ یک جلد ویژه مطالب درسی و واحدهای مطالعاتی به آن اضافه شد. از سال ۱۹۲۲ نیز به طور منظم سال‌نامه‌های آن منتشر شد. در سال ۱۹۶۱ چاپ آن به **خط بریل** در ۱۴۵ جلد انتشار یافت. از چاپ ویژه نابینایان آن بیشتر تصاویر حذف، اما بسیاری از نمودارها و جدول‌ها حفظ شدند. در سال ۱۹۶۴ چاپ جداگانه‌ای از آن در ۳۰ جلد با حروف درشت برای کم‌بینایان منتشر شد.

جنگ جهانی اول، موجب توقف فکر انتشار «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان بریتانیکا» شد. اولین چاپ این اثر در سال ۱۹۳۴ انتشار یافت. این اثر براساس «فرهنگ‌نامه نوین ویدون»^۳ استوار بود که «شرکت بریتانیکا» امتیاز آن را خریده بود. همین اثر با عنوان «فرهنگ‌نامه دبستانی بریتانیکا»^۴ در سال ۱۹۶۳ انتشار یافت و از آن زمان تاکنون این عنوان بر آن باقی مانده است. مخاطب اصلی آن، دانش‌آموزان مدارس ابتدایی هستند. یکی از ویژگی‌های بارز آن، مجلد ویژه نمایه‌های آن است که در هر مدخل اطلاعات کوتاهی ارائه می‌کند و آن را به مقالات بلند ارجاع می‌دهد. نسخه بریتانیایی «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان بریتانیکا» در سال ۱۹۶۰ در **لندن** منتشر شد. بیشتر مطالب این کتاب، با امتحان‌های سراسری که در بریتانیا از کودکان به عمل می‌آید، ارتباط می‌یافت.

شرکت فرهنگ‌نامه بریتانیکا در سال ۱۹۷۰، دایرةالمعارف جدیدی تحت عنوان «فرهنگ‌نامه کودکان» برای کودکانی که تازه خواندن و نوشتن را شروع کرده، اما هنوز وارد مدارس ابتدایی نشده بودند، انتشار داد. تمام تصاویر این کتاب، رنگی و متن‌های همراه با تصاویر آن کوتاه و موجز هستند. این کتاب از زمان انتشار خود به زبان‌های متفاوتی از جمله ژاپنی و کره‌ای ترجمه شده است.

فرانک ای. کامپتون در سال ۱۸۹۴، «فرهنگ‌نامه دبیرستانی» را شخصاً خانه به خانه می‌برد و می‌فروخت تا مخارج تحصیل خود را در دانشگاه تأمین کند. این اثر بعدها، «کتاب نوین مرجع دبیرستانی» نام گرفت و سرانجام **کامپتون** امتیاز آن را خرید، او هم‌زمان با ادامه انتشار آن، اثری کاملاً جدید و در نوع خود انقلابی را طراحی کرد که ابتدا در سال ۱۹۲۲ تحت عنوان «فرهنگ‌نامه تصویری کامپتون»^۵ به چاپ رسید. این کتاب در فواصل زمانی مناسب مورد تجدید نظر قرار گرفت. ناشر آن با مشاوران آموزش و پرورش و کتابخانه‌ها ارتباط تنگاتنگ پدید آورد. در سال ۱۹۸۹ شرکت فرهنگ‌نامه بریتانیکا، «فرهنگ‌نامه چندرسانه‌ای کامپتون» را که کتاب مرجع الکترونیکی روی تنها یک دیسک فشرده بود، انتشار داد. این اثر تمام مطالب فرهنگ‌نامه چاپی را به همراه صدا و تصاویر کارتونی دربردارد. در سال ۱۹۹۳ «شرکت انتشاراتی **تریبون**» امتیاز فرهنگ‌نامه‌های کامپتون، از جمله بخش انتشاراتی چندرسانه‌ای آن را از شرکت فرهنگ‌نامه

بریتانیکا خریداری کرد.

«فرهنگ‌نامه دبستانی آکسفورد» (برای کودکان ۱۱ ساله به بالا) برخلاف فرهنگ‌نامه‌های فوق به روش موضوعی تنظیم شده است. هر یک از ۱۲ جلد متن اصلی آن به موضوع گسترده‌ای اختصاص دارد؛ از جمله بشر، تاریخ طبیعی، کیهان، ارتباطات، مشاهیر، کشاورزی و شیلات و صنایع و بازرگانی، مهندسی، تفریح و سرگرمی، قانون و جامعه، خانه و بهداشت و هنرها. جلد سیزدهم، از نمایه و مطالب ارجاع سریع تشکیل می‌شود. مطالب هر جلد به ترتیب الفبایی آرایش یافته‌اند و کتاب ارجاعات متقابل فراوان و تصاویر زیادی دارد.

انواع کتاب‌های مرجع

کتاب‌های مرجع یکی از مهم‌ترین منابع هر کتاب‌خانه خصوصی، عمومی و دانشگاهی هستند و بخش مرجع از پر استفاده‌ترین و پرمراجعه‌ترین بخش‌هاست. اهمیت این نوع کتاب‌ها آن قدر زیاد است که برای پرداختن به آن‌ها و شناخت ماهیت و روش کار با آن‌ها، به دانش ویژه‌ای به نام «مرجع‌شناسی» نیاز است. مرجع‌شناسی در تمام رشته‌ها از درس‌های اصلی به شمار می‌رود و هیچ استاد، دانشجو و پژوهشگری از این علم بی‌نیاز نیست. به جرئت می‌توان گفت: «مرجع‌شناسی، کلید علم، دانش، هنر و ادبیات است.»

کتاب‌های مرجع، آثاری مانند فرهنگ‌نامه، فرهنگ لغت، جای‌نامه، سال‌نامه، اطلس، نمایه و جز آن هستند که برای ارائه اطلاعات کوتاه یا مفصل و به قصد مراجعه خواننده تهیه می‌شوند، نه برای مطالعه از اول تا آخر. خواننده برای یافتن اطلاعاتی کلی و پاسخ‌یابی برای نیازهای آنی، به کتاب مرجع مراجعه می‌کند و از آغاز تا پایان آن را مطالعه نمی‌کند. هدف این کتاب‌ها، پاسخ‌گویی صریح، مفید و گاه مختصر به پرسش‌های مراجعه‌کنندگان است.

کتاب‌های مرجع آرایش و ترتیب خاصی دارند که خواننده به کمک آن‌ها می‌تواند اطلاعات مورد نظر را به آسانی و به سرعت پیدا کند. معمول‌ترین و مهم‌ترین این نظم‌ها، ترتیب الفبایی است. ترتیب موضوعی و مفهومی در درجه دوم قرار دارد. ترتیب الفبایی حتی در کتاب‌های مرجعی که نظم موضوعی دارند نیز کاربرد دارد.

کتاب‌های مرجع انواع گوناگونی در حجم‌ها و قالب‌های متفاوت و برای مخاطبان گوناگون دارند. در این گزارش، فقط به بررسی کتاب‌های مرجع کودکان و نوجوانان که مخاطب آن‌ها خود این گروه سنی هستند و آثاری که به قصد خدمت به کودکان و نوجوانان برای استفاده اولیا و مربیان تدوین می‌شوند، می‌پردازیم. از این میان، پرکاربردترین آن‌ها در ایران، فرهنگ‌نامه است. تاکنون فرهنگ لغتی با معیارهای علمی و در نظر گرفتن اصول فرهنگ‌نگاری برای کودکان و نوجوانان تهیه نشده است. کتاب‌های دیگری نیز مانند دست‌نامه، دستورنامه و اطلس، با هدف خدمت به کودکان چاپ شده‌اند که متأسفانه نتوانسته‌اند گونه زبانی رسمی و مشخصی در ایران پدید آورند.

۱. فرهنگ‌نامه، دایرةالمعارف، دانش‌نامه^{۱۱}

کتاب یا مجموعه‌ای از کتاب‌هایی را که درباره رشته‌های گوناگون علوم، دانش، هنر و ادبیات بشر یا رشته‌ای خاص نگارش یافته‌اند، «دایرةالمعارف» می‌گویند. از این‌گونه کتاب‌های مرجع در حوزه کودکان و نوجوانان، به خاطر اثری که شورای کتاب کودک تحت عنوان «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان» انتشار داده است، بیشتر با عنوان «فرهنگ‌نامه» یاد می‌شود. فرهنگ‌نامه معمولاً به ترتیب الفبایی است، اما فرهنگ‌نامه‌هایی هم به ترتیب موضوعی تدوین می‌شوند. ممکن است در فرهنگ‌نامه موضوعی نیز ترتیب الفبایی در

درجه دوم رعایت شده باشد. معمولاً در پایان کتاب نمایه‌ای می‌آید که ارتباط متقابل اصطلاحات، واژه‌ها و مفاهیمی را که در فرهنگ‌نامه آمده است بیان می‌کند.

«دانش‌نامه» عنوان دیگری برای فرهنگ‌نامه و دایرةالمعارف است. اگر بخواهیم تمایزی بین آن‌ها قائل شویم، می‌توانیم دانش‌نامه را به کتابی صرفاً حاوی مطالب علمی و فنی محدود کنیم که فاقد مطالب مربوط به ادبیات، هنر، مشاهیر و جز آن است. دانش‌نامه به لحاظ واژگانی با «The Book of Knowledge» و فرهنگ‌نامه و دایرةالمعارف با اصطلاح کلی «encyclopedia» معادل است.

فرهنگ‌نامه یا فرهنگ‌لغت وجوه اشتراک و افتراق زیادی دارد. در فرهنگ لغت شرح مدخل‌ها کوتاه است، اما در فرهنگ‌نامه برای آن شرح مفصلی در حد یک مقاله ارائه می‌شود؛ به‌طوری که در زبان‌های فارسی، انگلیسی و فرانسه مدخل‌های فرهنگ‌نامه را «مقاله»^{۱۲} می‌نامند. تعداد مقاله‌های فرهنگ‌نامه از مدخل‌های فرهنگ لغت کمتر است.

فرهنگ‌نامه انواع گوناگونی دارد که در این‌جا به برخی از مهم‌ترین و متداول‌ترین آن‌ها برای کودکان و نوجوانان می‌پردازیم. اما قبل از آن، کتابی را که معمولاً همزاد و همراه فرهنگ‌نامه تلقی می‌شود، یعنی «سال‌نامه» معرفی می‌کنیم.

۱-۱. سال‌نامه، سال‌نما یا کتاب سال

تحولات جهان امروز آن قدر سریع رخ می‌دهند که دایرةالمعارف‌ها هر قدر هم زود به زود روزآمد شوند، از قافله تحولات سیاسی، اقتصادی، ورزشی و هنری عقب می‌افتند. برای جبران این نقص، دایرةالمعارف‌های بزرگ هر سال کتابی با عنوان سال‌نامه شامل اطلاعات روزآمد و جدید درباره موضوعات متفاوت مانند ورزش، زندگی و مرگ افراد مشهور، آمار جدید، تحولات در کشورهای مختلف و رشته‌های گوناگون علمی، هنری و ادبی منتشر می‌کنند. این کتاب سال‌نامه، سال‌نما یا کتاب سال نامیده می‌شود.

سال‌نامه در اصل کتابی است مشتمل بر تقویم سال آتی شامل روزها، هفته‌ها و ماه‌های سال، روزهای سعد و نحس، پیش‌بینی وقایع و اتفاقات سال آتی، پیشگویی‌های هواشناسی، توصیه‌های کشاورزی، جشن‌ها و اعیاد سال، اطلاعات نجومی و مانند آن.

۲-۱. فرهنگ‌نامه تخصصی

همان‌گونه که اشاره شد، فرهنگ‌نامه مشتمل است بر کتابی حاوی دانش بشری یا رشته‌ای خاص از آن. فرهنگ‌نامه تخصصی اثر مرجعی است که در آن اطلاعاتی دربارهٔ واژگان و اصطلاحات حوزه‌ای اختصاصی مانند فلسفه، ادبیات، روان‌شناسی، ورزش، فقه و مانند آن ارائه می‌شود. این کتاب ویژهٔ متخصصان و کارشناسانی است که در رشتهٔ مورد نظر معلومات کافی دارند. بنابراین، همان‌گونه که از عنوان این کتاب‌ها برمی‌آید، برای متخصص و کارشناس تدوین می‌شوند و نه برای مخاطب عمومی؛ پس مقالات آن بسیار تخصصی و عمیق هستند.

۳-۱. فرهنگ‌نامه یا تقسیم‌بندی موضوعی مجلدات

فرهنگ‌نامه معمولاً در چندین جلد تدوین می‌شود که ترتیب الفبایی بر آن‌ها حاکم است. اما برخی از فرهنگ‌نامه‌های عمومی چند جلدی، ترتیب موضوعی جداگانه دارند و هر جلدی ویژهٔ یک و گاهی دو رشته عمده است. مثلاً ممکن است هر یک از جلد‌های چنین فرهنگ‌نامه‌ای ویژهٔ یکی از این موضوعات باشد: علم، تاریخ، جانوران، گیاهان، هنر، ادبیات، مشاهیر، کشورها، زمین و همسایگان، شگفتی‌ها، ورزش، سرگرمی و مانند آن. نمایه‌ای دقیق و مفصل، کار ارجاعات و یافتن مطالب مورد نیاز در کل فرهنگ‌نامه را آسان می‌کند.

۴-۱. اطلاعات عمومی

در ایران فرهنگ‌نامه‌ای برای مخاطب عام را که به ترتیب موضوعی آرایش می‌یابد، «اطلاعات عمومی» می‌خوانند؛ مانند «اطلاعات عمومی یا دایرةالمعارف اجتماعی» از **عنايت‌الله شکیباپور**، «دایرةالمعارف زرین یا اطلاعات عمومی» از **م. آذین‌فر**. این گونه کتاب‌ها معمولاً به دست افراد غیرمتخصص و بدون نظم و ترتیبی خاص نوشته می‌شوند و مطالب جسته و گریخته و نایکدستی دربارهٔ این موضوع‌ها ارائه می‌دهند؛ شرح حال چهره‌های ادبی و علمی و اجتماعی جهان، اختراعات و اکتشافات، عناصر شیمیایی، ادیان جهان، مکتب‌های فلسفی و سیاسی، دانستنی‌های تاریخ، جغرافیای جهان، عجایب هفت‌گانه، اساطیر ایران و جهان و... در واقع، این کتاب‌های مرجع‌گونه «بازاری» فرهنگ‌نامه‌های اصولی هستند که «هرگونه موضوع دانستنی، از قعر اقیانوس‌ها تا اوج کهکشان‌ها» را دربردارند.

۵-۱. کشکول

کشکول در واقع یک کتاب مرجع چندان رسمی و اصولی نیست و نویسندۀ یا گردآورنده هر آن‌چه را که برای مخاطبش لازم می‌بیند، بدون نظم و ترتیب و هدف و اندیشه‌ای معین و تعریف شده در آن وارد می‌کند. **کشکول** و کتاب اطلاعات عمومی از بسیاری جهات شبیه هم هستند؛ با این تفاوت

که کَشکول پراکنده‌تر و غیر اصولی است. شمول عجایب و نوادر و طنز و مطایبه از ویژگی‌های بارز کَشکول به شمار می‌رود. ویژگی دیگر کَشکول، کوتاه بودن مدخل‌ها یا مقالات آن است.

۲. فرهنگ

«فرهنگ»^{۱۲} عبارت است از کتابی حاوی بخشی از واژه‌های یک زبان که معمولاً به ترتیب الفبایی آرایش می‌یابند و با اطلاعاتی دربارهٔ معانی، تلفظ، املا و مانند آن‌ها به یک زبان یا به زبانی دیگر همراه‌اند. به عبارت دیگر، فرهنگ عبارت است از کتاب مرجعی شامل واژه‌ها و عبارات زبان و تعریف آن‌ها که به ترتیب الفبایی آرایش یافته‌اند و با اطلاعاتی دربارهٔ تلفظ، مقولهٔ دستوری، ریشه، شواهد کلامی و تصویری و مانند آن همراه هستند.

در فرهنگ فقط اطلاعات زبانی مربوط به واژگان می‌آید. اطلاعات دایرةالمعارفی، یعنی مطالب مربوط به مصداق واژگان در جهان خارج و اطلاعات برون زبانی، در این کتاب مرجع آورده نمی‌شود. هم‌چنین نگاه کنید به فرهنگ‌نامه.

۱-۲. فرهنگ تخصصی

این فرهنگ به آوردن اصطلاحات رشتهٔ معینی محدود است. در فرهنگ تخصصی تنها معنی و شرح اصطلاحات و واژگان ویژهٔ یک رشتهٔ تخصصی ثبت می‌شود و واژه‌های غیر تخصصی و نامربوط کنار گذاشته می‌شوند. در این جا نمونه‌ای از این نوع فرهنگ‌ها، یعنی «فرهنگ زندگی‌نامه‌ای» را که کاربرد زیادی برای کودکان و نوجوانان دارد، شرح می‌دهیم.

شرح زندگانی یا دوره‌ای از زندگانی شخص سرشناسی را که نویسنده‌ای دیگر آن را نگاشته باشد، «زندگی‌نامه» می‌نامند. اگر نویسنده خود شرح حالش را نوشته باشد، به آن «زندگی‌نامهٔ خودنوشت»، «حسب حال» یا «توبیوگرافی» می‌گویند. این کتاب مرجع زندگی فرد خاصی را براساس واقعیت و با استفاده از اسناد و مدارک و شواهد و خاطرات دیگران بازسازی می‌کند. برخی از این آثار به ادبیات و داستان نزدیک می‌شوند که این آثار را نمی‌توان کتاب مرجع نامید. اما فرهنگ زندگی‌نامه‌ای، کتاب مرجعی از سرگذشت و آثار افراد مشهور و اطلاعاتی دربارهٔ زندگی آن‌هاست. ترتیب کتاب براساس نام خانوادگی افراد یا نام مشهور آن‌هاست. برخی از این آثار تنها به یک کشور خاص محدودند و نام افرادی خاص از سراسر جهان را در بردارند. برخی دیگر تنها به افراد خاصی مثل شاعران یا سیاست‌مداران می‌پردازند. برخی از این کتاب‌های مرجع تنها به افراد زنده^{۱۴} اختصاص دارند و پاره‌ای دیگر فقط به درگذشتگان^{۱۵}.

تفاوت

فرهنگ‌نامه با

فرهنگ دایرةالمعارفی در

این است که در فرهنگ‌نامه

اطلاعات زیر عنوان موضوعات کلی

معدودی ارائه می‌شوند، در حالی که در

فرهنگ دایرةالمعارفی، اطلاعات به مدخل‌های

ریزتری تقسیم می‌شوند. تفاوت دیگر

آن‌ها در این است که اطلاعات در

فرهنگ دایرةالمعارفی، مختصرتر و

کمتر از اطلاعات ارائه شده در

فرهنگ‌نامه است

۲-۲. فرهنگ دایرةالمعارفی

فرهنگی را دایرةالمعارفی می‌گویند که در آن علاوه بر اطلاعات زبانی، اطلاعات دایرةالمعارفی و نیز مدخل‌های دایرةالمعارفی^{۱۶} می‌آید. شرح هر مدخل در چنین اثری بیشتر از فرهنگ معمولی و کمتر از فرهنگ‌نامه است. این کتاب‌های مرجع در واقع فرهنگ‌هایی هستند که به دایرةالمعارف نزدیک می‌شوند. برای فرهنگ‌های دایرةالمعارفی سه ویژگی عمده را می‌توان برشمرد:

الف) شامل اعلام، اسامی کسان، جای‌ها و آثار ادبی و... می‌شود؛

ب) تمام شاخه‌های علوم را در برمی‌گیرد؛

پ) حقایق زیر هر مدخل را به‌طور جامع بررسی می‌کند.

تفاوت فرهنگ‌نامه با فرهنگ دایرةالمعارفی در این است که در فرهنگ‌نامه، اطلاعات زیر عنوان موضوعات کلی معدودی ارائه می‌شوند، در حالی که در فرهنگ دایرةالمعارفی، اطلاعات به مدخل‌های ریزتری تقسیم می‌شوند. تفاوت دیگر آن‌ها در این است که اطلاعات در فرهنگ دایرةالمعارفی، مختصرتر و کمتر از اطلاعات ارائه شده در فرهنگ‌نامه است.

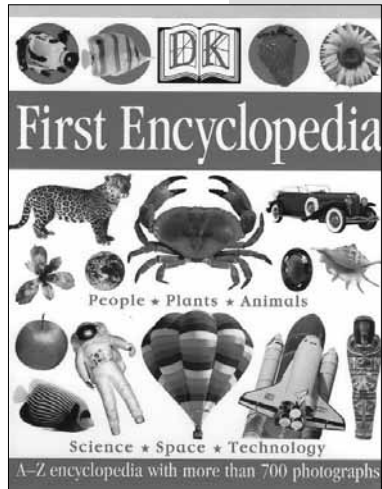
۳-۲. قاموس، گنج واژه^{۱۷}

کتاب مرجعی است که واژه‌ها، عبارات و اصطلاحات زبان به ترتیب معنا و مفهومشان در آن فهرست می‌شوند. واژگان زبان طبق نظم معنایی خاصی که فرهنگ‌نگار تنظیم می‌کند، آرایش می‌یابند و نمایه‌ای الفبایی در آخر قاموس، کار مراجعه به آن را آسان می‌کند. این کتاب مرجع به‌طور کلی هنگامی به کار می‌رود که شخص برای بیان آن‌چه که در ذهن دارد، به واژه‌های مناسب بیشتر و یا بهتری نیاز دارد. هم‌چنین «برای یافتن کلمه‌ای که آن را به خاطر نمی‌آوریم و یا واژه‌ای که اصلاً نمی‌دانیم و بیان اندیشه ما بدان‌ها احتیاج دارد» [صبا، ۱۳۶۶]. تدوین می‌شود.

۴-۲. فرهنگ تصویری در مقابل فرهنگ مصور

شواهد تصویری، یعنی عکس، تصویر، طرح و نقشه، از جمله اطلاعات مفیدی هستند که در کتاب‌های مرجع برای اطلاع‌رسانی و تکمیل داده‌های زبانی و نیز جذابیت و گیرایی اثر عرضه می‌شوند. فرهنگی را که از چنین مزیتی برخوردار است، «فرهنگ مصور^{۱۸}» می‌نامیم.

گاهی ترتیب اصلی فرهنگ براساس تصویر است و نه کلام. برای مثال، در فرهنگ نشانه‌های اشاره‌ای ناشنویان، مفاهیم بر اساس شکل نشانه‌ها طبقه‌بندی می‌شوند. در «فرهنگ تصویری آکسفورد- دودن^{۱۹}» فقط تصاویر اشیاء، جانوران، گیاهان، مسکن‌ها، عوارض زمین، بدن انسان،

لباس‌ها، وسایل نقلیه و امثال آن طبق نظمی ویژه آمده و معادل کلامی آن‌ها نوشته شده است. این کتاب‌ها را «فرهنگ تصویری»^{۲۰} می‌نامیم.

۳. دست‌نامه، دستینه، راهنما، دستورنامه^{۲۱}

کتابی مختصر و مفید دربارهٔ یک موضوع نظری و عملی یا جنبه عملی و فنی است که مطالب در آن به صورت ساده و جامع و معمولاً برای مبتدیان و تازه‌کاران به منظور استفاده سریع نوشته می‌شود. هر دست‌نامه‌ای به موضوعی خاص اختصاص دارد و می‌تواند به هر رشته‌ای از دانش، فن و هنر بپردازد؛ مانند پرستاری کودک، آداب معاشرت، ساختن ماکت هواپیما، گل آرایی، اصطلاحات ادبی، سرگرمی‌های علمی، جغرافیا، تاریخ، ریاضی و... نیازی نیست که اطلاعات این کتاب‌ها همه‌ساله یا در دوره‌های زمانی نزدیک‌تر، روزآمد و ویرایش شود. ترتیب در دست‌نامه موضوعی است و نه الفبایی و مطالب آن مانند کتاب درسی فصل‌بندی می‌شود. عده‌ای دستورنامه را به دست‌نامه‌ای اطلاق می‌کنند که جنبهٔ عملی دارد و نحوهٔ ساخت یا تعمیر و بازسازی چیزی را شرح می‌دهد؛ مانند دستورنامهٔ تعمیر تلویزیون و دستورنامهٔ ساخت ماکت هواپیما.

۴. راهنمای مشاغل^{۲۲}

منظور از این نوع کتاب‌ها، آثار کوتاهی همراه باعکس‌ها و تصویرهای نه چندان زیاد است که انواع مشاغل و حرفه‌ها را معرفی می‌کند و نوجوانان و تازه‌جوانان را در انتخاب رشتهٔ تحصیلی و حرفه و پیشهٔ آینده‌شان یاری می‌دهد. در این کتاب‌ها، تحصیلات، مقدمات و آمادگی‌های لازم برای رسیدن به یک حرفه و پیشه و نیز مشخصات و ویژگی‌ها، مزایا و معایب و امکانات ترقی در آن و مواردی از این دست توصیف می‌شود. گرچه آن‌ها را می‌توان در ردهٔ دست‌نامه‌ها طبقه‌بندی کرد، اما به خاطر نقش و فایده‌ای که در آیندهٔ نوجوانان و تازه‌جوانان و انتخاب رشتهٔ تحصیلی‌شان دارند، آن‌ها را جداگانه آورده‌ایم.

۵. مجموعه‌ها

در این گزارش، «مجموعه» را به تسامح در مفهومی گسترده‌تر برای دلالت بر کتاب‌هایی به کار می‌بریم که از بخش‌هایی از آثار مستقل یا تعدادی از این گونه آثار شکل می‌گیرند و خود به کتابی جدید تبدیل می‌شوند.

۱-۵. گزیده، گلچین و جنگ

مجموعه‌ای از مطالبی مانند شعر، داستان و قصه است که بنا به سلیقهٔ گردآورنده، از یک یا چند شاعر یا نویسنده گردآوری می‌شود. این مطالب برگزیده ویژگی مشترکی مانند موضوع یا صورت ادبی واحدی دارند. ممکن است زندگی‌نامهٔ شاعر یا نویسنده و یا حتی توضیحی دربارهٔ سبک و آثار

او نیز در گزیده بیايد. گزیده امکان دارد همراه با تصوير و عکس نویسنده یا شاعر و یا با نقاشی‌ها و طرح‌های دیگر همراه باشد.

۲-۵. مجموعه آثار یا کلیات

تمام آثاری که شاعر، نویسنده یا نقاش در مراحل گوناگون زندگی هنری خود خلق کرده و انتشار داده است، در نهایت در یک یا چند جلد به صورت یکجا گردآوری و منتشر می‌شود. این کتاب‌ها را مجموعه آثار یا کلیات می‌نامند.

۶. منابع جغرافیایی

منابعی مانند اطلس، کره و نقشه جغرافیایی، چه در خانه و چه در مدرسه، کاربرد بسیار دارند و یک یا چند گونه از آن‌ها معمولاً دم دست کودکان و نوجوانان هستند.

۱-۶. نقشه جغرافیایی

به صفحه‌ای که یک قسمت یا تمام سطح زمین روی آن به صورت نمایش خطی نشان داده شده باشد، «نقشه» می‌گویند. نقشه مختصات اصلی یک منطقه و چگونگی ارتباط اجزای آن را با یکدیگر نشان می‌دهد. ترسیم شکل به گونه‌ای است که انگار بیننده آن را از آسمان نظاره می‌کند. نقشه ممکن است مربوط به یک کشور، شهر، دهکده یا ناحیه کوچک‌تری باشد. نقشه‌های برجسته، عوارض زمین را در ابعاد نسبی آن نشان می‌دهند. به عبارت دیگر، ارتفاع نسبی کوه‌ها و عمق دره‌ها در نقشه‌ها مشخص می‌شود.

۲-۶. اطلس

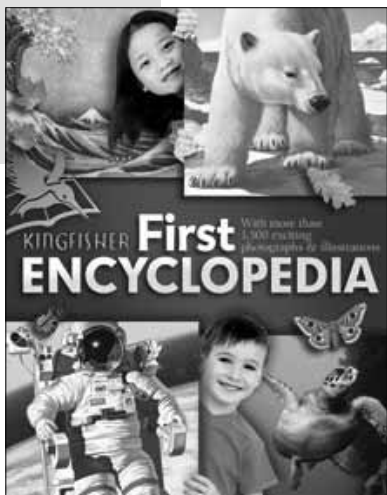
«اطلس» عبارت است از مجموعه‌ای از نقشه‌های جغرافیایی به صورت یک کتاب، همراه با جدول، نمودار و دیگر اطلاعات جغرافیایی و نمایه‌های گوناگون در پایان کتاب. اطلاعات کمکی دیگری مانند پرچم و نشانه رسمی کشورها و عکس‌های ویژه کشورها و مناطق نیز در اطلس می‌آیند.

اطلس ممکن است مربوط به یک کشور یا مربوط به جهان باشد. در اطلس جهان ابتدا نقشه کلی جهان و سپس نقشه قاره‌ها، مناطق و کشورها قرار می‌گیرند. در اطلس کشور نیز همین ترتیب کل به جزء رعایت می‌شود.

قطع اطلس‌ها معمولاً بزرگ است، اما اطلس‌های جیبی مانند اطلس جاده‌های کشور یا خیابان‌های یک شهر بزرگ نیز وجود دارند. نقشه‌هایی که در اطلس می‌آیند، از نظر موضوعی انواع متفاوتی دارند؛ مانند نقشه سیاسی، نقشه طبیعی، نقشه تاریخی، نقشه پراکندگی جمعیت، نقشه میزان بارندگی و...

۳-۶. کره جغرافیایی

اگر نقشه جغرافیایی جهان بر سطحی مدور و گوی مانند تصویر شده باشد، آن را کره جغرافیایی

می‌خوانند. کرهٔ جغرافیایی عبارت است از گوی تو خالی گردان از جنس فلز، پلاستیک یا مقوا که نقشهٔ جهان نما روی آن ترسیم می‌شود. این کره معمولاً بر پایه‌ای گرد استوار می‌شود و دور محوری که محور فرضی زمین است، می‌چرخد.

۴-۶. جای نامه یا فرهنگ جغرافیایی

«جای نامه» کتابی است که در آن نام مکان‌ها، رودها، کوه‌ها و مانند آن به ترتیب الفبایی فهرست می‌شود و حاوی اطلاعاتی دربارهٔ محل، مانند جمعیت آن، ارتفاع کوه‌ها و طول رودهاست. جای‌نامه ممکن است جهانی، ملی یا منطقه‌ای باشد. نمایهٔ اطلس جغرافیایی در واقع خود نوعی جای‌نامه است؛ با این تفاوت که اطلاعات در جای نامه مفصل‌تر است.

جای نامه معمولاً فاقد نقشه است و اگر نقشه‌هایی هم داشته باشد، تعداد آن‌ها اندک است و نقش فرعی دارند. یک جای نامهٔ خوب و یک اطلس روزآمد می‌توانند مکمل هم باشند.

عده‌ای «فرهنگ جغرافیایی» را کتابی می‌دانند که اصطلاحات و واژگان مربوط به علم جغرافیا در آن آمده باشد. به اعتقاد نگارنده، مفهوم حاضر همان فرهنگ تخصصی است که شامل واژگان حوزهٔ خاصی از علوم و فنون و دانش بشری می‌شود؛ مانند فرهنگ شیمی، فرهنگ زیست‌شناسی، فرهنگ اصطلاحات صنایع ادبی، فرهنگ مواد مخدر و روان گردان‌ها و... حال اگر موضوع یکی از انواع این فرهنگ‌ها علم جغرافیا باشد، نمی‌توان آن را مقولهٔ جداگانه‌ای از فرهنگ تخصصی دانست.

۷. کتاب‌های آموزش الفبا

«آموزش الفبا» کتابی است که به همراه شعر و نقاشی یا عکس، حروف الفبا را آموزش می‌دهد. ممکن است قواعد املائی مقدماتی و مطالب و مثال‌هایی دربارهٔ جایگاه حروف در اول، وسط و آخر کلمه داشته باشد. معمولاً هر صفحه به یک حرف اختصاص دارد. ظاهراً این گونه کتاب‌های مرجع مقدماتی به تقلید از کتاب‌های مشابه غربی (که ABC book یا abecedarium نام دارند) در ایران رواج یافته‌اند.

۸. کتاب مرجع در قالب داستان، تمثیل یا تصویر

استفاده از داستان، قصه، تمثیل و تصویر به منظور بیان مفاهیم مشکل به‌ویژه برای کودکان و کم‌سوادان، به موفقیت انتقال دانش و تسهیل امر آموزش و پرورش کمک بزرگی می‌کند. مطالب بعضی از کتاب‌های مرجع را می‌توان در قالب داستان ریخت و به این طریق موضوع را بهتر انتقال

داد. این کار به‌ویژه در مورد اطلاعات علمی و معرفی کشورها و مردم مختلف موفقیت آمیزتر است. تصویر محض نیز می‌تواند کمک کند. برای مثال، کتابی با مخاطبان پیش از دبستان می‌خواهد انواع گربه‌سانان را معرفی کند. این کتاب تنها سه جمله دارد: «گربه من کجاست؟ این گربه من نیست. این گربه من است.» کودکی که گربه‌اش را گم کرده است، در هر صفحه با یکی از انواع گربه‌سانان و محیط زندگی و مردمی که در مجاورت آن‌ها زندگی می‌کنند، آشنا می‌شود تا این که سرانجام گربه خود را می‌یابد.

مطالب

بعضی از کتاب‌های مرجع را می‌توان در قالب داستان ریخت و به این طریق موضوع را بهتر انتقال داد. این کار به‌ویژه در مورد اطلاعات علمی و معرفی کشورها و مردم مختلف موفقیت آمیزتر است

۹. کتاب‌های مرجع ردیف دوم

برخی از کتاب‌های مرجع برای مراجعه مستقیم هستند و برخی دیگر، مراجعه کننده را به منابع دیگر ارجاع می‌دهند تا سؤال‌های خود را در آن‌ها بیابد. فرهنگ‌نامه، فرهنگ لغت، اطلس و... کتاب‌های مرجع ردیف اول هستند. «کتاب‌شناسی» و «نمایه» از عمده‌ترین آثار ردیف دوم به شمار می‌آیند.

۹-۱. نمایه

«نمایه»^{۲۴} عبارت است از فهرست منظم و مفصل الفبایی موضوعات، نام اشخاص، مکان‌ها و مانند آن که در تعدادی از کتاب‌ها، نشریات و مواد مشابه به آن‌ها اشاره شده است و مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مکان دقیق آن‌ها در منبع با شماره صفحات و گاهی به همراه شماره یا نشانه ستونی از صفحه که اطلاع مورد نظر در آن‌جا به کار رفته است، ذکر می‌شود. نمایه در واقع راهنمای نظام‌مندی برای یافتن واژه، مفهوم یا عنصری دیگر در نشریات و اسناد و مدارک است. هر نمایه تعدادی مدخل یا «سرشناسه» دارد که به نظم منطقی - معمولاً الفبایی - قرار گرفته‌اند و ارجاعاتی به مکان یا مکان‌هایی دارد که محل هر عنصری را شناسایی می‌کند. نمایه برای بازیابی اطلاعات به کار می‌رود.

کودکان و نوجوانان معمولاً نمی‌توانند خود به‌طور مستقیم به نمایه و نیز کتاب‌شناسی مراجعه کنند. این آثار توسط اولیا، مربیان و پژوهشگران برای خدمت به کودکان و نوجوانان به کار گرفته می‌شوند.

۹-۲. کتاب‌شناسی

فهرستی از عنوان‌ها و مشخصات کتاب‌ها یا مواد غیر کتابی مانند نشریات ادواری، عکس‌ها و مقالات را که به روشی خاص تنظیم شده باشد، «کتاب‌شناسی» می‌گویند. برخی از کتاب‌شناسی‌ها نه تنها فهرست کتاب‌ها و امثال آن را به دست می‌دهند، بلکه مطالبی را درباره خود آن‌ها نیز ارائه می‌کنند. کتاب‌شناسی معمولاً درباره موضوع خاصی است. کتاب‌شناسی ممکن است ۱. کامل ۲. عمومی یا جهانی (برای ارائه اطلاعات مربوط به مواد خاصی در تمام جهان و در تمام موضوعات)

۳. ملی، ۴. گزیده، تخصصی و مانند آن باشد. نمایه‌های متفاوتی را می‌توان به کتاب‌شناسی ضمیمه کرد؛ مانند نمایه ناشران، نمایه تصویرگران، نمایه پدیدآورندگان، نمایه عناوین و...
 کودکان و نوجوانان معمولاً نمی‌توانند خود به‌طور مستقیم به این گونه کتاب‌های مرجع مراجعه کنند. کتاب‌شناسی برای استفاده این گروه سنی نیست، بلکه این آثار برای خدمت به آن‌ها به کار گرفته می‌شوند. اولیا، مربیان و پژوهشگران به این آثار مراجعه می‌کنند و از یافته‌های خود برای کمک به کودکان و نوجوانان بهره می‌برند.
 «فهرست کتاب‌های خوب، خواندنی و مناسبی برای کودکان و نوجوانان»، در واقع نوعی کتاب‌شناسی است که این مخاطبان خود نیز می‌توانند از آن بهره بگیرند.

معیارهای ارزیابی کتاب مرجع

نقد و بررسی و ارزیابی کتاب‌های مرجع هم اصولی کلی و هم اصولی جزئی و موردی دارد. اصول کلی ارزیابی کتاب‌های مرجع بین همه آن‌ها مشترک است که در بخش آغازین این فصل به آن‌ها می‌پردازیم. اصول جزئی و موردی برای هر یک از انواع کتاب‌های مرجع مانند فرهنگ‌نامه، فرهنگ لغت، قاموس و جز آن متفاوت است. از سوی دیگر، ارزیابی کتاب مرجع را باید در دو بخش انجام داد:

● بررسی و نقد ساختار کلان کتاب؛

● بررسی و نقد ساختار خرد کتاب.

این دو ساختار، ارتباط متقابلی با هم دارند و نمی‌توان آن‌ها را جدا از بستر مشترکشان مطالعه کرد. ترتیب مطالب را می‌توان از جزء (= ساختار خرد) به کل (= ساختار کلان) نیز آراست. در این نوشته، ما از کل به سوی جزء پیش می‌رویم. تقدم و تأخر مطالبی که در ارزیابی، به‌ویژه در ساختار خرد، مطرح می‌شود، بر ساختمان کتاب مرجع در کلیت آن و شیوه ارائه اطلاعات توسط مرجع‌نگار خاص استوار خواهد بود.

در ساختار کلان مواردی از قبیل هدف، روش کار، مخاطب، زبان و بیان، ویژگی مطالب ارائه شده، جذابیت، شواهد تصویری و ملاحظات چاپی بررسی می‌شود. در ساختار خرد نمود عملی موارد فوق، از جمله واحدهای پیشین و پسین، مدخل‌بندی، تلفظ، شواهد کلامی و تصویری، ارجاعات و مانند آن مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

پس از این بخش، به معیارهای ارزیابی و نقد انواع کتاب‌های مرجع به صورت جداگانه می‌پردازیم. معیارهای متفاوتی در این زمینه وجود دارند که به‌طور عمده و در اساس یا با هم یکی هستند یا مشترکات زیادی دارند. علاوه بر معیارهایی که در ادامه آورده‌ایم، اصول دیگری در کتاب «مرجع‌شناسی، شناخت خدمات و کتاب‌های مرجع»، تألیف **نورالله مرادی** آمده است که آن‌ها را در این جا ذکر نکرده‌ایم و خواننده را به این کتاب مفید ارجاع می‌دهیم. نکته مهم در مورد این کتاب که

باید آن را تذکر دهیم، این است که اساس کار نورالله مرادی در تألیف این کتاب، اثر خطیر ویلیام کتز به نام «مقدمه‌ای بر آثار مرجع»^{۲۵} است. اثر ویلیام کتز مبنای بسیاری از اصول و ضوابط ارزیابی کتاب‌های مرجع بوده است. خود نورالله مرادی در پیش‌گفتار کتابش می‌گوید: «از همان آغاز کار روشن بود که ترجمه این کتاب... نمی‌تواند برای خواننده ایرانی کارساز باشد... لذا شروع به تألیف کتابی کم و بیش به سیاق کتاب ویلیام کتز {کتز} کردم.»

۱. معیارهای کلی ارزیابی و نقد کتاب‌های مرجع

۱-۱. ساختار کلان

■ هدف

هدف از تدوین کتاب مرجع خاصی برای کودکان چیست؟ هر اثری با هدف برآوردن نیازهای اطلاعاتی ویژه مخاطبانش نوشته می‌شود و مؤلف باید به آن هدف وفادار باشد. البته هدفی که مؤلف در نظر دارد، ممکن است در عمل با هدفی که کاربرنده کتاب مرجع به خاطر آن به کتاب مراجعه می‌کند، متفاوت باشد.

■ مخاطب

هر کتابی برای مخاطب ویژه‌ای نوشته می‌شود. زبان و بیان، سبک، شیوه پرداخت اثر و به‌طور کلی تمام اجزای کتاب با دانش و سطح آگاهی، نیاز و علاقه و اقتضای حال مخاطب تناسب دارد. مؤلف کتاب مرجع هیچ‌گاه نباید مخاطب خود را فراموش کند؛ باید به او وفادار بماند و اطلاعات را با توجه به توانایی‌ها، قابلیت‌ها و سطح دانش و تجربه او ارائه دهد. متأسفانه گاهی مرجع‌نگاران به علاقه‌ها و سلیقه‌های خود توجه دارند و از مخاطبان خود غافل می‌شوند. منتقدان کتاب‌های مرجع نیز به این موضوع کمتر توجه دارند.

■ روش کار

روش علمی و اصولی مرجع‌نگاری متأسفانه کمتر در ایران به چشم می‌خورد. ممکن است یک طرح مرجع‌نگاری از اصول علمی بی‌بهره باشد، اما مرجع‌نگاران روشی منسجم در کار خود به کار گرفته باشند. در ایران در بسیاری از موارد، بی‌روشی حاکم است و این بی‌روشی نیز همواره دستخوش تغییر می‌شود. در این کار، بهره‌گیری از اصول علمی و نوین مرجع‌نگاری و استفاده از تجربیات دیگران و انطباق آن‌ها با شرایط طرح مورد نظر حائز اهمیت است.

■ زبان و بیان

هر گروه سنی زبان و بیان ویژه‌ای را در ارائه اطلاعات می‌طلبد. بیان غیر مستقیم اطلاعات و ارائه آن در قالب داستان و استفاده هر چه بیشتر از تصویر، لازمه مرجع‌نگاری برای کودکان سنین پایین‌تر است. مطالب علاوه بر سادگی مفهومی، باید از سادگی و شفافیت زبانی نیز برخوردار باشند و زبان و بیان آن‌ها متناسب با تجربه، سطح دانش و آگاهی مخاطب باشد.

■ ویژگی مطالب ارائه شده در کتاب مرجع برای کودکان و نوجوانان

اطلاعات ارائه شده برای کودکان و نوجوانان، ویژگی‌های خاص خود را دارد و مرجع نگار چاره‌ای جز توجه به آن‌ها ندارد. این ویژگی‌ها را در این جا به اجمال بیان می‌کنیم:

- مطالب باید ساده و صریح باشند؛
- انسجام مطالب در این جا نسبت به کتاب‌های بزرگ‌سالان مهم‌تر و حیاتی‌تر است؛

● رسیدن به جامعیت اطلاعات، مثلاً در یک مقاله دایرةالمعارفی، با توجه به ویژگی ایجاز و فشرده‌گی اطلاعات برای این گونه مخاطبان، همیشه به سادگی امکان پذیر نیست؛

- توجه شود که کودکان و نوجوانان از میان انبوه مطالب قابل ارائه، به چه چیزی نیاز دارند و چه چیزی برای آن‌ها ضروری است؟
- دانش و حوصله کودکان نسبت به بزرگ‌سالان کمتر است و طبیعی است که حجم مطالب لازم برای آن‌ها هم باید محدودتر باشد؛

● این‌که اطلاعات با چه شرح و بسط و شاخه و برگی باید به کودکان ارائه شود، نیازمند دقت بیشتری است؛

- باید دید مخاطبان، قدرت درک و تحلیل اطلاعات ارائه شده را دارند و یا در درک آن‌ها دچار اشکال می‌شوند.

■ جذابیت

ایجاد عادت به استفاده از کتاب مرجع و استفاده درست از آن، تا حدودی در گرو جذابیت‌های متنی، کلامی، تصویری و چاپی است. هر قدر میزان این جذابیت‌ها بیشتر باشد، علاقه کودک و نوجوان به مرجع‌خوانی به‌طور عام و کتاب مورد نظر به‌طور خاص، افزایش می‌یابد. جذابیت بصری گاه در کتاب‌های مرجع غربی بر خود متن می‌چربد؛ اما چه باک که مرجع نگار به نحوی غیر مستقیم به هدف ارائه هر چه بهتر اطلاعات و تأثیر ماندنی‌تر آن‌ها می‌رسد. گاهی فرهنگ‌نامه‌های غربی متن واحدی دارند، هر چند که در شکل و قالب‌های متفاوتی عرضه شده‌اند.

■ شواهد تصویری

شواهد تصویری در کتاب‌های مرجع به‌طور عمده دو ماهیت دارند:

- کاربردی و یا اطلاع رسانند.
- صرفاً جنبه تزئینی دارند.

نوع شواهد تصویری (عکس، تصویر، نقشه و نمودار)، تعداد، رنگ (سیاه و سفید، سه رنگ، تمام رنگی، یا تصاویری با بخش‌های دارای رنگ‌های متفاوت)، مکان قرار گرفتن شواهد تصویری (در نزدیکی متن، با فاصله زیاد از متن در پایان کتاب، یا در آخر فصل‌ها و بخش‌ها) از مواردی

شواهد تصویری

در کتاب‌های مرجع به‌طور
عمده دو ماهیت دارند:

۱. کاربردی و یا اطلاع رسانند
۲. صرفاً جنبه تزئینی دارند

هستند که مرجع‌نگار و بعدها منتقد باید به آن‌ها توجه شایانی داشته باشد.

■ ملاحظات چاپی

کیفیت چاپ و جذابیت‌های چاپی در موفقیت کتاب مرجع و اقبال آن تأثیر فراوانی دارد. از سوی دیگر، برای پاسخ‌گویی به نیاز مخاطب کودک و نوجوان رعایت مسائلی در چاپ لازم است که در کتاب‌های بزرگ‌سالان مهم یا چندان مهم نیست. نوع حروف مناسب برای کودک کم سال با نوع حروف مناسب برای مخاطب دبیرستانی تفاوت دارد. صحافی محکم و مقاوم برای این مخاطبان که هنوز راه درست و اصولی به دست گرفتن و ورق زدن کتاب را به‌درستی نمی‌دانند، ضروری است. کیفیت چاپ، کیفیت کاغذ، قطع مناسب و جلد شایسته از دیگر موارد مهم و قابل توجه در این بخش است.

۲-۱. ساختار خرد

در نقد و بررسی کتاب معمولاً توجه عمده منتقد بر ساختار خرد معطوف می‌شود و از ساختار کلان غافل می‌ماند. نقد ساختار خرد به نوع کتاب مرجع و تک‌تک اطلاعاتی که کتاب عرضه کرده است، بستگی دارد. واحدهای پیشین و پسین کتاب مرجع یعنی مقدمه، پیش‌گفتار، راهنمای استفاده از کتاب و پیوست‌های متفاوت، از بخش‌های مهمی هستند که باید بدان‌ها پرداخت. گزینش عنوان مطالب، چه در فرهنگ و چه در فرهنگ‌نامه و قالب کلی بخش‌های کتاب مرجع، شایان بررسی و امعان نظر است. انواع گوناگون ارجاعات بخش‌های کتاب، ارتباط مطالب و پیوستگی و یکپارچگی موضوعات را مشخص می‌کند. شاخص‌های دیگری که در نقد ساختار خرد کتاب مرجع می‌توان به آن‌ها پرداخت، عبارت‌اند از: تعریف و توضیح، اطلاعات زبانی، شواهد کلامی، تلفظ، برجسب‌های کاربردی و...

۲. معیارهای «لویی شورز» برای ارزیابی کتاب‌های مرجع نمونه‌ای موجز برای نقد و ارزیابی کتاب‌های مرجع (الف) اعتبار

۱. مؤلفان و پدیدآورندگان: آیا مؤلفان و ویراستاران از تحصیلات و صلاحیت‌های لازم برخوردارند؟ آیا آن‌ها در پدید آوردن کتاب‌های مرجع تجربه کافی دارند؟ آیا افرادی که به تدوین کتاب‌های مرجع اشتغال دارند، در تألیف و تدوین این اثر همکاری داشته‌اند؟ مؤلفان تا چه میزانی در مقابل مطالبی که نوشته‌اند، مسئولیت دارند؟

۲. ناشر و سازمان متولی چاپ کتاب مرجع: آیا ناشر یا سازمانی که این اثر را چاپ کرده است، به نشر کتاب‌های مرجع شهرت دارد؟ در عرصه انتشار این آثار، چه اعتبار و وزنی دارد؟
۳. نسب‌شناسی: آیا این اثر جدید است؟ اگر بر اساس اثری پیشین تدوین شده یا ادامه آن است، تا چه اندازه مورد تجدید نظر قرار گرفته و میزان افزوده‌ها و تغییرات چه قدر است؟

ب) دامنه

۴. هدف: پدیدآورندگان در متن اثر تا چه اندازه به اهداف بیان شده در مقدمه آن وفادار مانده‌اند؟
۵. دایره شمول: گستره موضوعاتی که در اثر آمده و محدوده موضوعات کدام‌اند؟ وجوه اشتراک و افتراق این کتاب با دیگر آثار مشابه چیست؟
۶. روز آمد بودن: مطالب چه قدر روز آمد هستند؟ آیا تمام مقالات و کتاب‌شناسی‌ها به روزآمدی تاریخ چاپ این اثر هستند؟
۷. کتاب‌شناسی‌ها: کتاب‌شناسی‌های مقالات تا چه اندازه می‌توانند خواننده را به استفاده از اطلاعات اضافی‌تر ارجاع دهند؟ کتاب‌شناسی‌ها تا چه اندازه نشان دهنده عمق کار تألیفی نویسندگان هستند؟

پ) روش کار

۸. صحت: اطلاعات چه قدر جامع، قابل اعتماد و دقیق هستند؟
۹. عینیت و بی‌طرفی: آیا در مسائل مورد مناقشه، جهت‌گیری و تبعیضی به چشم می‌خورد؟ آیا بین فضای اختصاص یافته به یک موضوع خاص در مقایسه با موضوعات مشابه دارای ارزش یکسان، توازن وجود دارد؟
۱۰. سبک: آیا سطح نگارش زبان، بیان برای یک فرد عادی یا بزرگسال یا کودک و نوجوان است؟ آیا اثر خوانا و مطالعه آن راحت و بدون اشکال است؟

ت) آرایش و ترتیب

۱۱. ترتیب و توالی: آیا توالی، مطالب نظم رده‌ای، تاریخی، جغرافیایی یا الفبایی دارند؟ اگر ترتیب الفبایی است، آیا موضوعات مفصل یا موجز هستند؟ نظم الفبایی آن چگونه است؟
۱۲. نمایه‌سازی و ارجاعات: آیا مقالات متن اصلی از طریق نمایه‌ها و ارجاعات متقابل به‌طور مطلوبی به یکدیگر ربط داده شده‌اند و امکان بازیابی سریع اطلاعات وجود دارد؟

ث) قالب و طرح کلی اثر

۱۳. آرایش صوری: آیا صحافی، جلد، کاغذ، نوع و اندازه حرف و همچنین صفحه‌آرایی با حداقل انتظارات و مشخصات چنین اثری تناسب دارد؟
۱۴. شواهد تصویری: آیا شواهد تصویری از کیفیتی مطلوب برخوردارند؟ آیا آن‌ها ارزش اطلاع‌رسانی دارند؟ آیا این تصاویر با متن ارتباط مستقیمی دارند؟

[shores, ۱۹۷۴: ۱۸-۱۹]

ج) ویژگی‌های بارز

۱۵. امتیاز ویژه: چه ویژگی‌هایی این کتاب مرجع را از تمام دیگر آثار متمایز می‌کند؟

۳. معیارهای ارزیابی دایرةالمعارف‌ها و فرهنگ‌نامه‌ها^{۲۶}

هدف و گستره

- فرهنگ‌نامه برای چه مخاطبی تدوین شده و چه کسی را مدنظر داشته است؟

- اهداف اصلی آن کدام‌اند؟

- مؤلفان و ناشران فرهنگ‌نامه چه ویژگی‌هایی را برای اثر خود قائل شده‌اند؟

- آیا مقدمه و واحدهای پیشین فرهنگ‌نامه جواب‌های روشن و موجزی به این پرسش‌ها می‌دهند؟

- فرهنگ‌نامه در شرح و توصیف مطالب تا چه عمقی پیش رفته است؟

- با توجه به اهداف بیان شده و مخاطبان مورد نظر فرهنگ‌نامه، آیا

این موضوعات از عمق مناسبی برخوردارند یا مطالب آن سطحی و غیر قابل

اعتمادند؟

برای ارزیابی هدف و گستره فرهنگ‌نامه خاص، ۱۰ یا ۱۲ موضوعی را که با آن‌ها آشنایی بیشتری دارید، انتخاب کنید. سپس این مقالات را به دقت بخوانید و همه چیز را با دید نقادانه و مشکافانه بررسی کنید. به عمق مطالب یا سطحی بودن آن توجه کنید. آیا مطالب و اصطلاحات یا نام‌هایی وجود دارند که فرهنگ‌نامه با توجه به هدف و گستره خود باید به آن‌ها می‌پرداخت، اما نپرداخته است؟

اعتبار و مرجعیت

- مؤلف یا مؤلفان فرهنگ‌نامه چه کسی یا چه کسانی هستند؟

- مترجم یا مترجمان فرهنگ‌نامه چه کسی یا چه کسانی هستند؟

- ناشر فرهنگ‌نامه در چه زمینه‌ای شهرت دارد؟

- آیا آثار برجسته قبلی از این مؤلفان و ناشران وجود دارد یا نه؟

- ویراستاران، مشاوران و به‌ویژه پدیدآورندگان فرهنگ‌نامه چه اعتباری به آن بخشیده‌اند؟

- آیا در تدوین این اثر از رایانه استفاده شده است؟ به چه میزانی؟ با وجودی که رایانه در امور گوناگون از قبیل حروف‌چینی، پردازش عکس‌ها و تصویرها و نمودارها، پردازش اطلاعات، تهیه نمایه و... به کار می‌رود، مسئول نهایی هم‌چنان انسان است. پس طبیعی است که

دایرةالمعارف معمولاً
ایستگاه اول روند جست‌وجو
و گردآوری اطلاعات است و
هدف آن عبارت است از: «ارائه
کتاب‌شناسی گزیده برای راهنمایی
مراجعه کنندگان به دیگر منابع
اصلی در موضوع مورد نظر»

بپرسیم: «پدیدآورندگان فرهنگ‌نامه چه کسانی هستند؟»

فرهنگ‌نامه‌های معروف، نام‌پدیدآورندگان خود را اعم از نویسنده، ویراستار، طراح، عکاس، نقاش، پردازشگر رایانه‌ای، حروف‌چین، ناظر چاپ و مانند آن را همراه با مدارج و رتبه‌های آنان در آغاز جلد اول فهرست می‌کنند.

در موارد زیادی، خریدار فرهنگ‌نامه از پیش نمی‌داند که چه مؤلف یا ناشری معتبر است. پرس و جو از صاحب نظران و مراجعه به منابع و نشریات معتبر در زمینه کتاب، به او کمک می‌کند تا به اعتبار نویسندگان و ناشران پی ببرد. متأسفانه در ایران، امکانات شناخت صحیح پدید آورندگان و ناشران راحت و در دسترس نیست. ولی در غرب، کتاب‌های زندگینامه‌ای ویژه‌ای به نام «Who's Who» وجود دارد که در این کار یاری‌رسان هستند. گاهی فرهنگ‌نامه‌ای ارزش و اعتباری پیدا می‌کند که شایان آن نیست. ممکن است خلأ بازار در این زمینه یا تبلیغات فراوان باعث این «سزای ناسزاوار» شده باشد.

قابلیت اطمینان

● آیا اطلاعات دایرةالمعارف صحیح است؟

● آیا در حقایق، اشتباه وجود دارد؟

● آیا توصیف پدیده‌ها و مطالب با اندیشه معاصر مطابقت دارد؟

طبیعی است که کاری عظیم مانند تدوین فرهنگ‌نامه، خالی از خطا نباشد؛ هر قدر هم که پدید آورندگان دقت کرده باشند. هر قدر پدیدآورندگان فرهنگ‌نامه هر یک در رشته خود صاحب نظر و برجسته باشند و با احتیاط از منابع دست اول استفاده کنند، میزان اشتباهات کمتر خواهد بود. متأسفانه غلط‌های چاپی به‌ویژه در ایران به این گونه اشتباهات دامن می‌زنند.

برای ارزیابی اعتبار و صحت فرهنگ‌نامه، موضوعاتی را انتخاب کنید که با آن‌ها آشنا تر هستید.

عینیت و بی‌طرفی

● آیا فرهنگ‌نامه در ارائه اطلاعات مذهبی، سیاسی، جنسی و نژادی، بی‌طرف عمل کرده، یا از اندیشه و نژاد و مذهبی خاص طرف‌داری و علیه اندیشه، نژاد و مذهب دیگری جبهه‌گیری کرده است؟

● آیا فرهنگ‌نامه سعی در مخدوش کردن حقایق و مطالب داشته یا فکر خاصی را تبلیغ یا تقبیح کرده است؟

استیفن بروک، فرهنگ‌نامه‌نویس و سرویراستار کتاب‌های مرجع، در مقاله کوتاهی در نشریه «Bookletter» (شانزدهم سپتامبر ۱۹۷۴) می‌نویسد: «من در یک طرح فرهنگ‌نامه‌نگاری به سرپرستی یک طرف‌دار پرشور کلیسای کاتولیک رومی کار می‌کردم. این سرپرست تلاش داشت شرح مفصلی از زندگی تمام قدیسان و اولیای کلیسای کاتولیک را که شهرت بسیار اندکی داشتند، در فرهنگ‌نامه خود ثبت کند.»

بروک می‌نویسد: «عینیت چیزی نیست جز توهم عصر ماشین!» البته او به نوعی در این سخن کاملاً محق است. هرگز فرد یا فرهنگ‌نامه‌ای نبوده است و نخواهد بود که کاملاً عینی و بی‌طرف و از تبعیض و جانب‌داری و پیش‌داوری فارغ باشد. اما تاریخ فرهنگ‌نامه‌نگاری نشان می‌دهد که اصحاب معاصر دایرةالمعارف واقعاً تلاش دارند تا آن‌جا که ممکن است منصف، بی‌طرف و بی‌غرض باشند.

برای آزمایش بی‌طرفی نسبی فرهنگ‌نامه، چند مقاله مربوط به افراد، کشورها، مسائل و موضوعات جدل‌انگیز و مورد مناقشه انتخاب و آن‌ها را ارزیابی کنید.

روزآمدی

مطالب دایرةالمعارف چه قدر روزآمد و معاصرند؟

هیچ فرهنگ‌نامه‌ای نمی‌تواند کاملاً روزآمد باشد. دانش و اطلاعات فراوانی هست که پدید می‌آیند و سرعت آن‌ها به گونه‌ای است که هیچ فرهنگ‌نامه‌ای نمی‌تواند آن‌ها را سریعاً در قالب خود جا دهد.

از نظر اقتصادی، ویرایش سالانه و حتی ده ساله یک دایرةالمعارف بزرگ مقرون به صرفه نیست. اما فرهنگ‌نامه‌ها باید مسئله روزآمدی خود را به گونه‌ای حل کنند. ناشران و تدوینگران دایرةالمعارف‌ها برای رسیدن به معیارهای مطلوب روزآمدی دو شیوه اصلی در پیش می‌گیرند که هیچ یک از آن‌ها به‌طور کامل رضایت‌بخش نیستند.

اولین شیوه، **تجدید نظر مداوم** نام دارد و ابتدا توسط هیئت دایرةالمعارف بریتانیکا در دهه ۱۹۳۰ به کار گرفته شد. در این روش، بخش‌های خاصی از متن دایرةالمعارف را سالانه تجدیدنظر می‌کنند و اطلاعات جدید را اضافه و اطلاعات کهنه را حذف می‌کنند. حدود ۱۰ درصد از مجموعه «دایرةالمعارف بریتانیکا» را باید سالانه تجدیدنظر کرد تا این اثر بتواند با آخرین تحولات هماهنگ شود و از زمانه عقب نیفتد. این دایرةالمعارف به این کار خود همیشه می‌بالد، اما برای اثبات صحت کار آن روش مؤثری وجود ندارد. مقاله تجدید نظر شده ممکن است کاملاً از نو نوشته شود، اما به احتمال قوی تنها یک واژه و اصطلاح یا یک آمار آن تغییر کرده باشد.

بیل کتز در کاب معروف خود به نام «منابع پایه اطلاعاتی»^{۲۷} درباره تجدید نظر مداوم می‌گوید: «اطلاعاتی مانند حوادث خبری، انتخاب یک رییس جمهور، اختراع یک ماده یا دستگاه مهم، جنبش‌ها و تحولات اقتصادی و شخصیت‌های مهم جدید، باید روزآمد باشند. اما در حوزه‌های نسبتاً کم تحرک مانند علوم انسانی و هنر، این گرایش کمتر است. معمولاً اثر جدید یک نویسنده یا نقاش کم اهمیت‌تر از یک کشف علمی است.»

هر قدر بازار فروش فرهنگ‌نامه خوب باشد، نیاز به اصلاح آن افزون‌تر خواهد شد. از طرف دیگر، اگر تجدید نظر در فرهنگ‌نامه موجب رونق بازار آن و افزایش فروش آن شود، می‌توان نتیجه گرفت که این کار به نحو مطلوبی انجام گرفته است و در غیر این صورت، باید از خیر تجدیدنظر آن گذشت.

همیشه باید در نظر داشت که آخرین تاریخ چاپ در صفحه شناسنامه هر فرهنگنامه چند جلدی، تنها تاریخ آخرین حک و اصلاح جزئی است؛ مگر این که اثری کاملاً جدید باشد و یا تجدیدنظر کلی در آن صورت گرفته باشد. برای تعیین میزان روزآمدی فرهنگنامه، مقالات متفاوتی را بررسی کنید که درباره موضوعاتی هستند که دائماً دستخوش تغییر قرار می گیرند؛ مانند تحولات سیاسی، تکنیکی و فنی. همچنین چند مقاله در حوزه های علوم انسانی را که اطلاعات در آن ها کمتر دستخوش تغییرات زیاد، ناگهانی و گسترده می شوند، برای بررسی انتخاب کنید.

روش دیگر مقابله دایره المعارف ها با مشکل روزآمدی، چاپ و انتشار سال نامه یا پیوست سالانه است که اطلاعات مهم و جدید هر سال در آن جمع می شوند. عده ای از صاحب نظران در فایده پیوست های سالانه فرهنگ نامه ها تردید دارند و معتقدند: «در این زمینه، کتاب های مفیدی در دنیای غرب منتشر می شود که وجود آن ها ما را از خرید سال نامه های پیوستی دایره المعارف ها بی نیاز می کند.»

آرایش و تنظیم مطالب و قابلیت دسترسی

- اطلاعات و معلومات چگونه در دایره المعارف سامان داده می شود؟
- استفاده از آن ها تا چه حد ساده و سریع است؟
- آیا آرایش مطالب منطقی است؟
- آیا این آرایش اطلاعات، امکان بازیابی کارآمد اطلاعات را فراهم می سازد؟
- مهم تر از همه، آیا فرهنگ نامه نظم الفبایی دارد و یا نظم موضوعی؟
- آیا ارجاعات متقابل ارائه شده اند؟ مقدار ارجاع متقابل چه قدر است؟
- آیا مقالات فرهنگ نامه کوتاه هستند یا بلند؟
- آیا نمایه مفصلی در پایان آمده است؟
- آیا ویژگی های خاص یا شاذی وجود دارد که استفاده از فرهنگ نامه را مشکل کند؟

برای دریافتن شیوه تنظیم دایره المعارف و میزان در دسترس بودن مطالب آن، موضوعات، افراد و حوادثی را انتخاب و به فرهنگ نامه مراجعه و سؤال هایی را مطرح کنید؛ مثلاً: رابطه چه کسی بود؟ در چه قرن می زیست؟ آثار برجسته او کدام اند؟ مدل موی زنانه و مردانه در آمریکای دوران استعمار چگونه بود؟ نظام آموزشی روسیه چگونه عمل می کرد؟ مراکز اصلی تولید فسفات جهان کدام اند؟ ریچارد نیکسون در چه تاریخی از ریاست جمهوری آمریکا استعفا کرد؟ آنزیم چیست؟ هنر هفتم به چه هنری اطلاق می شود؟ قدیمی ترین دست نویس فارسی کدام است؟ هولوگرام چیست؟ آژتک ها چه کسانی بودند؟ ... سپس پاسخ ها را ارزیابی کنید. این کار موجب می شود تا به راحتی دریابید که آیا شیوه تنظیم و ارائه اطلاعات مطلوب است یا نه. آیا ارجاعات متقابل مفید

تصویرهای

ضعیف و سر هم
بندی شده، ارزش اطلاعاتی
فرهنگ نامه خوب را مخدوش
می کنند. نبودن هیچ گونه
تصویری، ارزش اطلاعاتی و
اعتبار دایره المعارف را کم
می کند

هستند یا نه؟ آیا نمایه مفصل است یا نه؟ نمایه چه قدر مفید است؟ و...

سبک نگارش و تناسب آن با سطح مخاطبان

● آیا فرهنگ‌نامه از سبک نگارش روشن و مناسبی برخوردار است؟

● آیا سبک دایرةالمعارف در همه‌جا هماهنگ و یکسان است یا از مقاله‌ای به مقاله دیگر تفاوت می‌کند؟

● آیا زبان و بیان مقالات جذاب است؟

● مهم‌تر از همه، آیا فرهنگ‌نامه برای مخاطبان مورد نظر خود قابل فهم است؟

معمولاً ناشران برای تبلیغ و شهرت فرهنگ‌نامه‌های خود، درباره انطباق آثار خود با نیازها و سطح سواد، زبان و بیان مخاطبان اغراق می‌کنند. برای مثال، چاپ جدید «دایرةالمعارف بریتانیکا» که به‌طور مشخص اثر مرجعی برای بزرگسالان است، در مقدمه بخش «Macropedia»^{۲۸} ادعا می‌کند: «به‌ویژه برای انجام تکالیف مدرسه مفید است... نوجوانان شما از سبک آسان زبان و بیان آن لذت خواهند برد.»

در مقدمه بخش «Macropedia» که مقالاتی به اندازه کتاب نیز در بردارد، چنین آمده است: «در این‌جا نیز زبان و بیان روشن و معاصر است... و تمام اعضای خانواده را مدنظر دارد.» قدر مسلم این‌که کودکان و نوجوانانی هستند که توانایی استفاده از این دایرةالمعارف را دارند و تدوینگران این امر را نیز آزمایش کرده و به اثبات رسانده‌اند. اما این فرهنگ‌نامه برای اکثر قریب به اتفاق دانش‌آموزان ابتدایی و راهنمایی و سال‌های آغازین دبیرستان، حتماً مشکل و فراتر از توانایی‌هایشان خواهد بود.

برای ارزیابی سبک نگارش فرهنگ‌نامه و تناسب آن با مخاطبان، موضوعاتی را انتخاب کنید که با آن‌ها آشنایی بیشتری دارید. مقالات مربوط به آن‌ها را بخوانید و از خود بپرسید: «آیا مطالب فرهنگ‌نامه را به راحتی می‌فهمم؟ آیا واژگان و اصطلاحات آن با سطح آگاهی من مناسب است؟ آیا اصطلاحات فنی و تخصصی آن به گونه‌ای مناسب و قابل فهم شرح داده شده است؟» این آزمایش را با فرزندان خود و دیگران نیز انجام دهید.

کتاب‌شناسی‌ها

● آیا دایرةالمعارف در پایان مقالات خود، فهرستی از منابع برای مطالعه بیشتر آورده است؟

● آیا منابع روزآمد نیز در میان کتاب‌شناسی‌ها یافت می‌شود؟

● آخرین تاریخ کتاب‌شناسی‌ها چه زمانی است؟

● آیا مهم‌ترین یا معتبرترین منابع درباره موضوعی آورده شده است؟

دایرةالمعارف معمولاً ایستگاه اول روند جست‌وجو و گردآوری اطلاعات است و هدف آن عبارت است از: «ارائه کتاب‌شناسی گزیده برای راهنمایی مراجعه کنندگان به دیگر منابع اصلی در موضوع مورد نظر.»

کتاب‌شناسی گزیده در پایان هر مقاله یا در انتهای جلد آخر قرار می‌گیرد و یکی از راه‌های ارزیابی روزآمدی فرهنگ‌نامه است. این بار نیز موضوعات آشنایی را انتخاب کنید و مهم‌ترین و معتبرترین منابع مربوط به آن‌ها را در بخش کتاب‌شناسی گزیده کنترل کنید.

شواهد تصویری

● آیا دایرةالمعارف از شواهد تصویری کافی برخوردار است؟ تدوینگران و ناشران فرهنگ‌نامه از دیرباز به اهمیت این کلام قصار وقوف کامل یافته‌اند که «یک تصویر بهتر از هزار کلمه است!» اکنون کمتر دایرةالمعارف تخصصی یافت می‌شود که عکس سیاه سفید و یا رنگی، طرح خطی، نمودار، جدول، نقشه و... نداشته باشد؛ چه برسد به دایرةالمعارف‌های عمومی و دایرةالمعارف‌های نوجوانان.

● آیا این شواهد تصویری به روشن شدن متن و مطلب کمک می‌کنند یا صرفاً جا پرکن و

تزئینی هستند؟

● آیا شواهد تصویری نزدیک متن و مدخلی که به آن‌ها مربوط می‌شوند، قرار دارند؟

● آیا تصاویر ظاهری جدید و امروزی دارند؟

● آیا نقشه‌ها از توضیحات کافی برخوردارند؟

● آیا شواهد تصویری روزآمد هستند؟

● آیا انواع نقشه‌های جغرافیایی (تاریخی، طبیعی، سیاسی و...) آمده‌اند؟

● آیا طراحان و نقاشان، افراد متبحر و شناخته شده‌ای در رشته خود هستند؟

● آیا تصویرها نیز نمایه‌سازی شده‌اند؟

● تصویرهای ضعیف و سر هم بندی شده، ارزش اطلاعاتی فرهنگ‌نامه خوب را مخدوش می‌کنند. نبودن هیچ‌گونه تصویری، ارزش اطلاعاتی و اعتبار دایرةالمعارف را کم می‌کند. یک یا چند جلد دایرةالمعارف را بررسی کنید و ببینید آیا شواهد تصویری، روشن، واضح، روزآمد و مرتبط با متن هستند یا نه. روزآمدی و کیفیت نقشه‌های جغرافیایی را می‌توانید با بازبینی مکان‌ها، کوه‌ها، کشورها و شهرهایی که می‌شناسید، تشخیص دهید.

شکل ظاهری

● آیا طراحی صفحه، جذاب، توجه برانگیز و خلوت است؟

● آیا در بالای هر صفحه، شاخص‌های مدخل یا رکابه‌هایی وجود دارند که اولین و آخرین مدخل

آن صفحه را مشخص سازند؟

● آیا حروف کتاب بزرگ و واضح و به راحتی قابل خواندن هستند؟

● آیا کیفیت کاغذ خوب است یا برق و جلایی دارد که چشم را می‌آزارد؟

● کیفیت جلد فرهنگ‌نامه چگونه است؟ آن را می‌توان تمیز کرد؟ کتاب کودکان و نوجوانان،

به‌ویژه برای سنین پایین‌تر، زود کثیف می‌شود و باید بتوان جلد آن را تمیز کرد.

● آیا وقتی که کتاب باز است، راحت می‌ایستد و صفحات آن به هم نمی‌خورند و خواننده مجبور

نمی‌شود که صفحات را با دست نگه دارد؟

● آیا صحافی فرهنگ‌نامه به گونه‌ای است که کناره حاشیه ستون داخلی آن را به راحتی نمی‌توان خواند؟

● به طور کلی، آیا ظاهر فرهنگ‌نامه چشم‌نواز است؟

ویژگی‌های بارز

● آیا این فرهنگ‌نامه ویژگی‌هایی دارد که دیگر آثار فاقد آن هستند؟

● آیا این ویژگی‌ها مفیدند یا صرفاً تزئینی و تجملی هستند؟

فرهنگ‌نامه‌ها غالباً از نظر موضوع، شکل و قالب بسیار شبیه هم هستند و بسیاری از ناشران احساس می‌کنند که جنبه‌های منحصر به فرد یا متمایزی به اثر خود ببخشند تا آن را از آثار رقبایشان مشخص سازد. این ویژگی‌ها ممکن است افزودن عکس‌های رنگی درباره موضوعات خاص مثلاً پرواز آپولو ۱۳، المپیک زمستانی، نقاشی دیواری، دایناسورها، رایانه و... باشد یا پیوست‌های مفید به صورت فرهنگ لغت، اطلس جغرافیایی و... این ویژگی‌های متمایز کننده را براساس ارزش آن‌ها ارزیابی کنید تا معلوم شود آیا واقعاً بر کیفیت و فایده دایرةالمعارف می‌افزاید و یا صرفاً برای تبلیغ و پر زرق و برق کردن آن آورده شده‌اند؟

بازار کتاب و قیمت فرهنگ‌نامه

● قیمت یک دوره فرهنگ‌نامه چه قدر است؟

● آیا این قیمت واقعی به نظر می‌رسد؟

● قیمت تک فروشی و عمده فروشی آن چه قدر است؟

قیمت دایرةالمعارف‌ها از کتاب‌های دیگر نسبتاً کمتر است. ممکن است کتابی با نصف حجم یک جلد دایرةالمعارف و با کیفیتی نازل‌تر، قیمتی بیش از دایرةالمعارف داشته باشد. صحافی دایرةالمعارف در کارایی و دوام آن از اهمیت اساسی برخوردار است و طبعاً در قیمت آن تأثیر می‌گذارد. ممکن است دایرةالمعارفی چاپ عادی دیگری چاپ دو لوکس داشته باشد که در این صورت، قیمت آن‌ها متفاوت خواهد بود.

نظرات انتقادی دیگران

هر قدر از نظرات انتقادی منتقدان و بررسی کنندگان و نشریات مربوط به کتاب و جز آن اطلاع داشته باشید، آگاهی شما از فرهنگ‌نامه به طور کلی و فرهنگ‌نامه مورد نظر به طور اخص بیشتر خواهد بود. در غرب، کتاب‌هایی ویژه برای راهنمایی افراد در خرید کتاب‌نامه و نیز مجموعه نقدهایی مربوط به آن‌ها وجود دارد. هم‌چنین می‌توان به فهرست‌های کتاب‌های مفید برای گروه‌های سنی متفاوت مراجعه کرد. در ایران، تنها معدودی نشریه وجود دارند که به نقد کتاب می‌پردازند. نقد و بررسی کتاب مرجع کودکان نیز جایگاه شایسته‌ای در مطبوعات ندارد. این گونه مطالب بیشتر به معرفی اختصاص دارد و نه به ارزیابی.

۴. معیارهای ارزیابی و نقد فرهنگ‌ها

فرهنگ از نظر اهمیت در مجموعه کتاب‌های مرجع در ردیف فرهنگ‌نامه و دایرةالمعارف قرار دارد. به نظر می‌رسد که در غرب تعداد فرهنگ‌نامه‌های ویژه کودکان و نوجوانان نسبتاً بیشتر از فرهنگ‌های ویژه این گروه سنی باشد. از طرف دیگر، تدوین فرهنگ، مراجعه به آن و همچنین کار با آن، از دایرةالمعارف مشکل‌تر و پیچیده‌تر است.

در این بخش، سه معیار معروف برای ارزیابی و نقد فرهنگ‌ها معرفی می‌شوند:

۱. معیار علی محمد القاسمی، مرجع‌شناس عرب که در دنیای انگلیسی مرجع‌نگاری شهرت دارد.

۲. معیار ادوارد گیتز، مرجع‌شناس آمریکایی. این معیارها را گیتز طی یک درس دانشگاهی تدریس می‌کند.

۳. معیارهای یاکوف مالکیل که از معیارهای کلاسیک در این زمینه است.

ضوابطی را نیز نگارنده ارائه کرده است.

۴-۱. معیارهای ارزیابی فرهنگ‌ها بر اساس نظر علی محمد القاسمی

در معیارهای تدوین و انتخاب و ارزیابی فرهنگ‌ها که علی محمد القاسمی وضع کرده است، موارد زیر بررسی می‌شود:

الف) هدف

● یگانگی هدف و یکدستی

● امروزم بودن

ب) محتوا

● واحدهای پیشین فرهنگ

● متن فرهنگ:

● مدخل‌بندی

● تلفظ و اطلاعات آوایی

● اطلاعات دستوری

● اطلاعات معنایی

● اطلاعات کاربردی

● شواهد و مثال‌های کلامی

● شواهد و مثال‌های تصویری

● ریشه‌شناسی

فرهنگ‌نامه‌ها

غالباً از نظر موضوع

شکل و قالب بسیار شبیه

هم هستند و بسیاری از ناشران

احساس می‌کنند که جنبه‌های

منحصر به فرد یا متمایزی به اثر

خود ببخشند تا آن را از آثار

رقبایشان مشخص سازد

ج) پیوست‌ها

د) ظاهر فرهنگ و مسائل چاپ^{۲۹}

۲-۴. ارزیابی اطلاعات موجود در واحدهای پیشین و پسین فرهنگ براساس نظر جی. ادوارد گیتز^{۳۰}

■ موارد کلی و عمومی

● عنوان کامل فرهنگ چیست؟

● آیا فشرده است یا جامع؟

● فرهنگ شما در چه سالی چاپ شده و چاپ اول آن در چه تاریخی بوده است؟

● آیا در آن تجدیدنظر شده است؟

● سروراستار فرهنگ کیست؟ سوابق کاری او در این زمینه چگونه است؟

● ناشر آن کیست و محل نشر آن کجاست؟

● تعداد مدخل‌های آن چه قدر است؟

● آیا نمایه‌ای هم با این فرهنگ آمده است؟

● مخاطب فرهنگ کیست؟ آیا فرهنگ توانسته است مخاطب خود را بشناسد و اطلاعات مورد نیاز او را به گونه‌ای مطلوب به او ارائه دهد؟

● «شیوه استفاده از فرهنگ» در کجای آن آمده است و عنوان آن چیست؟ آیا این بخش، جامع و مفید و اطلاع‌رسان است و با مثال‌های کلامی و تصویری همراه شده است؟

● چه مطالبی در واحدهای پیشین، قبل از متن اصلی فرهنگ، آمده است؟

● آیا در واحدهای پیشین بخشی به تاریخ زبان اختصاص داده شده است؟ آیا این بخش به آواهای زبان، واژگان، معنا، دستور، خط، گویش‌ها و... پرداخته است؟

● آیا بخشی مربوط به کاربرد زبان^{۳۱} و گونه‌های رسمی و غیررسمی و مواردی مانند به اصطلاح «غلط مصطلح» وجود دارد؟ آیا در این بخش، اصول تجویزی توصیه شده‌اند یا به روش توصیفی عمل شده است؟

● آیا در واحدهای پسین به این مطالب پرداخته شده است: افراد مشهور، اماکن جغرافیایی، نمادها و نشانه‌ها، علائم اختصاری، مقیاس‌ها، نام‌های خاص مردان و زنان، قواعد نگارش، نشانه‌های سجاوندی؟

درباره هر یک از این موارد، چه اطلاعاتی عرضه شده است؟ آیا این اطلاعات مفیدند؟ چه اطلاعات مفید دیگری با چه هدفی در پایان فرهنگ آمده است؟

● آیا نقشه‌ها و نمودارهایی در پایان فرهنگ آمده‌اند؟ کیفیت چاپ آن‌ها چگونه است؟

به نظر می‌رسد که در غرب تعداد فرهنگ‌نامه‌های ویژه کودکان و نوجوانان نسبتاً بیشتر از فرهنگ‌های ویژه این گروه سنی باشد

■ واژگان

- آیا فرهنگ مورد بررسی، اقلام واژگانی زیر را در بردارد؟
- واژه‌ها و مفاهیمی که تازه وارد زبان شده‌اند.
- اصطلاحات فنی و تخصصی که در کتاب‌های درسی یافت می‌شوند.
- واژه‌ها و عبارات بیگانه رایج در زبان مادری.
- واژه‌ها و عبارات و معانی مهجور، کم استعمال و ادبی.
- عبارات و ترکیبات مثلی و اصطلاحی^{۳۳}. آیا این عبارات و ترکیبات به صورت مدخل مستقل آمده‌اند یا در قالب مدخل واژگان کلیدی آن‌ها.
- پیشوندها، پسوندها و وندواره‌ها.
- اختصارات.
- واژه‌ها، عبارات و معانی عامیانه و گفتاری.
- واژه‌ها و معانی گویش‌های عمده زبان.
- اصطلاحات پیشه‌ها، حرفه‌ها و قشرهای خاص.
- اعلام (اسامی اشخاص مهم، نام مکان‌ها، حوادث تاریخی، نام کتاب‌های مهم، نام فیلم‌های مهم و...).

■ املا، رسم خط، مدخل بندی

- واژه مدخل چگونه از شرح و توصیف آن متمایز شده است؟
- معانی متفاوت واژه چگونه از هم متمایز شده است؟
- صورت‌های دستوری متفاوت واژه واحدی چگونه از هم متمایز شده‌اند؟
- واژه‌های هم شکل چگونه از هم متمایز شده‌اند؟
- آیا گونه‌های متفاوت املائی واژه در فرهنگ ثبت شده است؟ گونه اصلی و گونه(های) فرعی چگونه از هم تفکیک و متمایز شده‌اند؟ چگونه می‌توان صورت املائی رایج را شناخت؟
- صورت(های) فرعی چگونه به صورت اصلی مورد پذیرش فرهنگ ارجاع داده شده است؟
- فرهنگ مورد بررسی درباره سرهم‌نویسی یا جدانویسی واژه‌های مرکب یا مشتق، چه سیاستی را در پیش گرفته است؟

■ تلفظ

- نشانه‌های تلفظ چگونه و در کجای فرهنگ آمده است؟ آیا محل آن مناسب و مراجعه سریع به آن امکان پذیر است؟ آیا این بخش با مثال‌هایی برای روشن شدن دقیق معنای نشانه همراه است؟
- مبنای ثبت تلفظ در فرهنگ مورد بررسی چه بوده است؟

الف) سلیقه فرهنگ‌نگار؛

ب) مراجعه به فرهنگ‌ها و متون قدیمی؛

- (پ) مراجعه به معلمان و نویسندگان و شاید مردم عادی برای انتخاب تلفظ رایج.
- گوناگونی‌های تلفظی در میان طبقات مختلف اجتماع یا مناطق متفاوت جغرافیایی چگونه نشان داده شده است؟
- اولین تلفظ در فرهنگ، رایج‌ترین تلفظ در میان اهل زبان است یا گونه‌ای است که فرهنگ‌نگار بنا به دلایل خاصی انتخاب کرده است؟

- اگر تلفظی در فرهنگ ثبت نشده باشد، آیا الزاماً به این معنی است که قابل قبول نبوده است؟
- چه مدخل‌هایی تلفظ ندارند؟ تلفظ چنین کلمه یا ترکیبی را چگونه می‌توان یافت؟

■ دستور و اطلاعات نحوی

- برچسب‌ها و نشانه‌های دستوری کجای فرهنگ و به چه ترتیبی آمده‌اند؟
- آیا برچسب‌ها و مفاهیم دستوری به روشنی توصیف شده‌اند؟
- کلمات هم شکل دارای نقش دستوری متفاوت چگونه از هم متمایز شده‌اند؟
- آیا فرهنگ مورد بررسی در بیان نقش‌های دستوری به عمق رفته و دقیق‌تر شده است یا نه؟ مثلاً انواع اسم را نیز در برچسب‌های دستوری آورده است: اسم عام، اسم خاص، اسم معنی، اسم جمع و...؟

- آیا صورت‌های دستوری بی‌قاعده، مثلاً جمع مکسر، در فرهنگ آمده است؟
- آیا صورت‌های صرفی، مثلاً قید و صفت (تفضیلی و عالی)، در فرهنگ آمده است؟

■ ریشه و تاریخ واژگان

- در واحدهای پیشین دربارهٔ ریشه‌شناسی و تاریخ واژه‌ها چه مطالبی آمده است؟
- فهرست نشانه‌های اختصاری ریشه‌شناختی کجای فرهنگ و به چه ترتیبی آمده است؟
- ریشه‌شناسی چگونه از بقیهٔ مطالب مدخل‌ها مشخص و متمایز شده است؟
- آیا معنی ریشهٔ کلمه در زبان اصلی نیز داده شده است؟
- آیا در بخش ریشه‌شناسی به جاهای دیگر فرهنگ ارجاع داده شده است؟
- آیا مدخل‌های فاقد ریشه‌شناسی نیز وجود دارند؟

■ برچسب‌های کاربردی

- آیا یادداشت‌ها و برچسب‌هایی در فرهنگ وجود دارند که محدودیت کاربرد آن را در بافت‌های متفاوت نشان دهند؟

- توضیحات و برچسب‌های کاربردی کجای فرهنگ آمده‌اند؟
- فهرست علائم و نشانه‌های مورد استفاده برای برچسب‌های کاربردی کجای فرهنگ آمده است؟

- مبنای قضاوت فرهنگ‌نگار(ان) برای ارائهٔ اطلاعات کاربردی چیست؟
- در فرهنگ از چه برچسب‌هایی استفاده شده است و چرا؟ مثلاً رسمی، غیررسمی، عامیانه،

گفتاری، ادبی، تحقیرآمیز، توهین‌آمیز، زبان زنانه، گویشی؟
● برچسب‌های کاربردی در کجای مدخل‌های فرهنگ قرار گرفته‌اند؟

■ اطلاعات معنایی

- فرهنگ معانی مرتبط را چگونه به هم پیوند داده است؟
- معیارهای تفکیک معانی متفاوت چیست؟
- آیا اولین معنایی که برای واژه‌ای داده شده، پرکاربردترین معناست؟
- از چه علائمی برای تفکیک معانی استفاده شده است؟
- حروف اضافه، حروف ربط و عناصر دستوری مانند آن‌ها چگونه تعریف شده‌اند؟
- آیا شواهد تصویری و کلامی برای روشن شدن معنا آمده‌اند؟
- آیا تأکید فرهنگ بر تعریف واژه‌هاست یا دادن مترادف آن‌ها؟
- مترادف‌ها چگونه عرضه شده‌اند؟
- آیا متضادهای کلمات نیز عرضه شده‌اند؟ چگونه؟
- علاوه بر مترادف‌ها و متضادهای، آیا دیگر واژه‌هایی هم که از نظر معنی با واژه مدخل ارتباط دارند، آورده شده‌اند؟

- اگر مترادف‌ها و متضادهای در مدخل نیامده‌اند، کجای فرهنگ قرار گرفته‌اند؟
- بین معانی و شواهد تصویری چگونه ارتباط برقرار شده است؟
- معانی مجازی و استعاری چگونه مشخص شده‌اند؟

۳-۴. معیارهای نقد و ارزیابی «یاکوف مالکیل»

یاکوف مالکیل در سال ۱۹۷۶ از فرهنگ‌ها طبقه‌بندی ویژه‌ای ارائه داد که در این‌جا از آن می‌توان برای نقد و ارزیابی فرهنگ‌ها استفاده کرد. براساس نظر او فرهنگ‌ها را می‌توان با توجه به سه اصل «گستره»^{۳۳}، «دیدگاه»^{۳۴}، «ارائه» یا «عرضه» بررسی کرد:

الف) گستره

- وسعت شمول (میزان شمول واژگان) چه قدر است؟
- عمق شمول (تعداد معانی وارده در زیر هر مدخل، شمول معانی ضمنی و مجازی، و اصطلاحات) چه قدر است؟
- آیا در فرهنگ تنها اطلاعات زبانی آمده است یا اطلاعات دایرةالمعارفی مانند اعلام، اسامی خاص و اطلاعات عمومی را نیز دربر می‌گیرد؟

ب) دیدگاه

- ترتیب آرایش واژه‌ها و نظام الفبایی آن چگونه است؟
- فرهنگ‌نگار از چه لحنی استفاده کرده است؟ فرهنگ جنبه تجویزی و هنجارسازی دارد یا جنبه توصیفی؟ آیا جنبه‌های آموزشی در آن به چشم می‌خورد؟ آیا ویژگی سرگرم کننده بودن که

برای مخاطب کودک و نوجوان مهم است، در آن به چشم می‌خورد؟

ج) ارائه

در این بخش موارد زیر بررسی می‌شوند:

● تعاریف؛

● شواهد و مثال‌های کلامی؛

● شواهد و مثال‌های تصویری؛

● ویژگی‌های خاص (مثلاً واژه‌ها و اصطلاحات محلی و اجتماعی،

نقش عاطفی واژه‌ها، و...)

۴-۴. معیاری دیگر

معیاری که برای نقد و ارزیابی فرهنگ در این‌جا معرفی می‌شود، از نگارنده است. این ضوابط عمدتاً جنبه کاربردی دارند و با نگرش به ماهیت فرهنگ‌ها و نقدهایی که در مورد آن‌ها نوشته شده است، ساختاری را برای ارزیابی و بررسی آن‌ها پیشنهاد می‌دهد:

۱. مقدمه فرهنگ؛

۲. اعتبار ناشر؛

۳. اعتبار مؤلف یا سرویراستار؛

۴. روزآمدی؛

۵. هدف؛

۶. مخاطب؛

۷. اطلاعات مورد نیاز مخاطب و وفاداری به آن؛

۸. اطلاعات ارائه شده در فرهنگ؛

۸-۱. مدخل‌بندی؛

۸-۲. نشانه‌های اختصاری؛

۸-۳. تلفظ؛

۸-۴. اطلاعات دستوری؛

۸-۵. اطلاعات معنایی؛

۸-۶. شواهد کلامی؛

۸-۷. شواهد تصویری؛

۸-۸. کاربرد و برجسته‌های کاربردی؛

۸-۹. ریشه‌شناسی؛

یاکوف مالکییل در
سال ۱۹۷۶ از فرهنگ‌ها
طبقه‌بندی ویژه‌ای ارائه داد که
در این‌جا از آن می‌توان برای نقد
و ارزیابی فرهنگ‌ها استفاده کرد.
براساس نظر او فرهنگ‌ها را می‌توان
با توجه به سه اصل «گستره»
«دیدگاه»، «ارائه» یا «عرضه»
بررسی کرد

۱۰-۸. پیوست‌ها؛

۹. شیوهٔ ارائهٔ اطلاعات و تناسب آن با نیاز و دانش مخاطب؛

۱۰. ویژگی‌های بارز و اختصاصی؛

۱۱. شکل ظاهری و ملاحظات چاپی.

۴-۵. معیار خرید برای عموم

اصولی که در بالا معرفی شدند، عمدتاً مرجع‌نگار و متخصص و منتقد کتاب را مدنظر دارند و شاید در خرید فرهنگ به والدین معمولی و کودکان و نوجوانان کمک چندانی نکنند. پس باید این موضوع را از دیدگاه خریدار عادی نیز بررسی کرد. خریدار عادی هنگام خرید فرهنگ چه سؤال‌هایی از خود می‌کند؟ پژوهشگری این موضوع را در قالب یک «بیست سؤال» مطرح کرده است. این مطلب به نقل از «دایرةالمعارف زبان کمبریج» به سرپرستی دیوید کریستال ذکر می‌شود.^{۳۵}

۱. آیا کیفیت کاغذ خوب و بادوام است؟

۲. آیا صحافی فرهنگ طوری هست که کتاب کاملاً گشوده شود؟

۳. آیا مدخل‌ها (به‌ویژه مدخل‌های طولانی) به خوبی صفحه‌آرایی شده‌اند؟

۴. آیا فرهنگ، واژه‌هایی را در خود دارد که به دنبال آن‌ها هستید؟ (چند واژه را که برای شما مشکل آفرین بوده‌اند، یادداشت کنید و آن‌ها را به عنوان معیار ارزیابی به کار برید.)

۵. آیا موضوعات بین‌المللی لازم را به حد کفایت دربر دارد؟

۶. آیا اطلاعات دایرةالمعارفی را وارد کرده است؟

۷. آیا برای توضیح مفاهیم مشکل، تصاویری دارد؟

۸. آیا تعاریف را می‌توان به آسانی باز یافت؟ آیا تعاریف طبق اصول معقولی مرتب شده‌اند؟

۹. آیا تعاریف را می‌توان به آسانی درک کرد؟ آیا آن‌ها مفید و کمک‌کارند؟ (برای مثال، آیا از دور باطل اجتناب می‌کنند؟ دور باطل آن است که اگر الف به صورت ب تعریف شود، آن‌گاه ب نیز به صورت الف تعریف شود.)

۱۰. آیا شواهدی (مثال‌هایی از کاربرد زبانی) ارائه می‌دهد؟ آیا این شواهد واقعی هستند یا ساختگی؟

۱۱. آیا راهنمایی‌هایی دربارهٔ کاربرد عنصرهای زبانی ارائه می‌دهد؟

۱۲. آیا مجموعهٔ مناسبی از زمینه‌های کاربرد سبکی (برای نمونه رسمی، عامیانه، پزشکی یا قدیمی) به کار می‌گیرد؟

۱۳. آیا اطلاعات ریشه‌شناسی را به دست می‌دهد؟

۱۴. آیا راهنمایی‌هایی دربارهٔ این که کجا باید کلمه‌ای را با حروف بزرگ شروع کرد [در مورد زبان‌هایی مثل انگلیسی، فرانسوی و آلمانی]، گونه‌های املائی و این که مرز هجا در کجا واقع می‌شود (خط تیره^{۳۶} را کجا باید قرار داد) ارائه می‌کند؟

۱۵. آیا گونه‌های تلفظی به دست می‌دهد و آیا خواندن الفبای آوانگاری آن آسان است؟

۱۶. آیا اصطلاحات، ترکیبات، ضرب‌المثل‌ها و مانند آن را در خود گنجانده است؟

۱۷. آیا فهرستی از مترادف‌ها و متضادها را شامل می‌شود؟

۱۸. آیا ارجاعات متقابل مفید و کمک‌کننده‌ای را به واژه‌های دیگر با معانی مربوط به دست می‌دهد؟

۱۹. آیا اطلاعاتی دربارهٔ اجزای کلام، پایانه‌های صرفی^{۳۷} و دیگر ویژگی‌های دستوری مرتبط

به دست می‌دهد؟

۲۰. آیا پیوست‌های مفیدی (مانند اختصارات، اوزان و مقیاس‌ها) دارد؟

۵. معیارهای ارزیابی فرهنگ‌های زندگی‌نامه‌ای

اعتبار ناشر

● آیا ناشر در زمینهٔ انتشار زندگی‌نامه‌ها و فرهنگ‌های زندگی‌نامه‌ای تخصص و پیشینه‌ای دارد

یا از روی اتفاق چنین اثری را چاپ کرده است؟

● آثار قبلی ناشر در زمینهٔ زندگی‌نامه‌ای از چه اعتبار و شهرتی برخوردارند؟

● آیا ناشر از هیئت تحریریهٔ ورزیده‌ای برخوردار است و با صاحب نظران ارتباط مستقیم دارد؟

اعتبار مؤلف و سروراستار

● آیا پدیدآورندگان از صلاحیت‌های لازم و کافی برخوردارند؟

● آیا پدیدآورندگان از اظهارنظر شخصی خودداری ورزیده‌اند یا حب و بغض‌ها و سلیقه‌های خود

را نیز وارد فرهنگ کرده‌اند؟

● آیا پدیدآورندگان - در صورتی که افرادی معروف باشند - خود شهرت و آوازهٔ خوشی دارند

و از وجههٔ مطلوبی برخوردارند؟

روزآمدی

● آیا این اثر، یافته‌ها و اطلاعات جدیدی دربارهٔ بزرگان قدیمی دارد؟

● آیا این اثر مشخصات افرادی را که تازه شهرت یافته‌اند و تازه مطرح شده‌اند، ثبت کرده است؟

● آیا اطلاعات، آثار و افکار جدید افراد معاصر را ثبت کرده است؟

● تاریخ نشر و اریخ آخرین تجدیدنظر آن چیست؟

ملاک گزینش افراد در فرهنگ زندگی‌نامه‌ای

● زندگی، آثار و افکار چه کسانی در فرهنگ آمده است؟

● آیا اثر به یک کشور اختصاص دارد یا همهٔ بزرگان جهان را شامل می‌شود؟

● ملاک‌های انتخاب عده‌ای و حذف عده‌ای دیگر چیست؟

● آیا این اثر به معاصران می‌پردازد یا به گذشتگان و معاصران؟

روش کار

● شیوهٔ گردآوری اطلاعات در مورد افراد چگونه است؟

- چه مقدار از اطلاعات این اثر، تألیف توسط پدیدآورندگان و چه مقدار از آن استفاده از یافته‌ها و نوشته‌های قبلی دیگران است؟
- آیا برای قضاوت دربارهٔ افکار و آثار، ارزش‌های شخصی مبنا بوده‌اند یا بی‌طرفی و عینیت علمی؟
- اگر اطلاعات ضد و نقیضی دربارهٔ کسی وجود داشته است، پدیدآورندگان فرهنگ چگونه آن را حل کرده‌اند؟

حجم کتاب و حجم مدخل‌ها

- زندگی‌نامهٔ چند نفر در فرهنگ آمده است؟
- حجم متوسط اطلاعات دربارهٔ هر شخص چه قدر است؟
- به هر یک از اقلام اطلاعاتی به‌طور متوسط چه مقدار فضا و کلام اختصاص داده شده است؟
- آیا بین مدخل‌ها و افراد هم ارزش تناسبی وجود دارد؟
- آیا در حجم اطلاعات دربارهٔ افراد متفاوت یکدستی وجود دارد؟

شیوهٔ ارائه و تنظیم اطلاعات

- آیا فرهنگ الفبایی موضوعی است یا ترتیبی دیگر دارد؟
- معیار انتخاب واژهٔ مدخل چه بوده است؟
- نظام ارجاعات از مدخل اصلی به فرعی و برعکس چگونه است؟
- آیا فرهنگ نمایه هم دارد؟
- در مقدمهٔ فرهنگ چه اطلاعاتی آمده است؟
- فرهنگ چه پیوست‌هایی دارد؟
- نظام آوانویسی مورد استفاده برای نشان دادن تلفظ اعلام چگونه است؟
- القاب و عناوین افراد به چه نحوی در فرهنگ منعکس شده است؟
- آیا در پایان مدخل‌ها کتاب‌شناسی آمده است؟
- نظام اختصارات، ویژگی‌ها و مکان آن‌ها در فرهنگ چگونه است؟
- تاریخ تولد و وفات افراد چگونه مشخص شده است؟
- عدم اطمینان دربارهٔ تاریخ‌ها چگونه منعکس شده است؟
- از تاریخ‌های میلادی، قمری و شمسی چگونه استفاده شده است؟
- نوع و کیفیت شواهد تصویری و اسناد چگونه است؟
- مدخل‌های عام مانند خاندان و سلسله‌ها چگونه ارائه شده‌اند؟

شیوهٔ ضبط یا ترجمهٔ اعلام

- گونه‌های املائی متفاوت اعلام چگونه نشان داده شده‌اند؟
- اسم معروف و اسم کم کاربرد چگونه تفکیک شده‌اند؟
- افراد متفاوت دارای نام واحد (= همنام، آداس) چگونه از هم تفکیک شده‌اند؟

- تلفظ اسم‌ها چگونه ثبت شده است؟ گونه‌های آوایی واژه مدخل چگونه نشان داده شده‌اند؟
- ملاک‌های ترجمه و ضبط اعلام خارجی کدام‌اند؟

شواهد تصویری و اسناد

- روش فرهنگ در انتخاب عکس برای هر فرد چیست؟ چه نوع عکسی از افراد در فرهنگ آمده است؟

● علاوه بر عکس، از چه عناصر تصویری استفاده شده است؟ سند، دست‌نوشته، صفحه‌ای از کتاب نویسنده، عکسی از فیلمی که هنرمندی در آن بهترین نقش خود را ایفا کرده است، بهترین نمونه نقاشی هنرمند، عکس تاریخی یک سیاست‌مدار در حین یک سخنرانی داغ یا امضای فرمانی مهم و...

مخاطب

- مخاطب فرهنگ کیست؟
- آیا فرهنگ به مخاطب خود وفادار مانده است؟
- آیا نیازهای مخاطب خود را برآورده می‌سازد؟

نمونه‌ای از یک طرح تدوین فرهنگ زندگی‌نامه‌ای ویژه کودکان و نوجوانان

در سال ۱۳۷۲ نگارنده به همراه گروهی از دوستانی که در مجله «سروش» و «کیهان بچه‌ها» کار می‌کردند، تصمیم به تدوین «فرهنگ داستان‌نویسان و شاعران کودکان و نوجوانان» گرفت. نگارنده طرح تدوین آن و مقدمات کار را تا حدودی آماده ساخت. متأسفانه به دلایلی، این آرزو جامه عمل نپوشید. در این‌جا، به عنوان نمونه، طرح تدوین این فرهنگ را می‌آوریم که از یک سو می‌تواند چارچوبی برای ارزیابی چنین آثاری و از سوی دیگر مبنای تدوین آثاری از این قبیل باشد.

فرهنگ داستان‌نویسان و شاعران کودکان و نوجوانان

این اثر فرهنگ زندگی‌نامه‌ای است و به شرح حال و آثار افرادی که برای کودکان و نوجوانان داستان نوشته یا شعر سروده‌اند، می‌پردازد. در این فرهنگ، تنها به شرح حال و آثار داستان‌نویسان و شاعران پرداخته شده است. زندگی‌نامه و آثار دیگر هنرمندان کودکان و نوجوانان مانند تصویرگران، فیلم‌سازان، عکاسان و هنرمندان تئاتر در دیگر فرهنگ‌ها نگاشته می‌شوند.

نام کسانی که بیش از دو کتاب برای کودکان و نوجوانان نوشته‌اند و شاعرانی که اشعار قابل توجهی از نظر موضوع و ارزش کار سروده‌اند، در این فرهنگ ثبت خواهد شد. از نظر زمانی، نام کسانی در آن آمده است که در زبان فارسی معاصر آثاری خلق کرده‌اند.

مخاطبان و استفاده‌کنندگان اصلی این فرهنگ، هنرمندان، نویسندگان، مترجمان ادبیات کودکان و نوجوانان، والدین، معلمان و مسئولان آموزشی هستند؛ اما خود کودکان و نوجوانان هم می‌توانند از این کتاب استفاده کنند.

هدف‌های ما از تألیف «فرهنگ داستان‌نویسان و شاعران کودکان و نوجوانان» عبارت‌اند از:

- معرفی داستان‌نویسان و شاعران و دادن اطلاعاتی درباره آن‌ها.

- ارائهٔ چهره‌ای هر چه کامل‌تر از آن‌ها.
- آشنا کردن مردم با شخصیت و آثار کسانی که در این زمینه‌ها فعالیت دارند.
- شناساندن شاعران و داستان‌نویسان به معلمان و مسئولان آموزشی به منظور کمک به برنامه‌ریزی‌های تربیتی.

- آگاهی دادن به هنرمندان از فعالیت‌های دیگر داستان‌نویسان و شاعران.
- کمک به گسترش ادبیات کودکان و نوجوانان و غنا بخشیدن به آن.

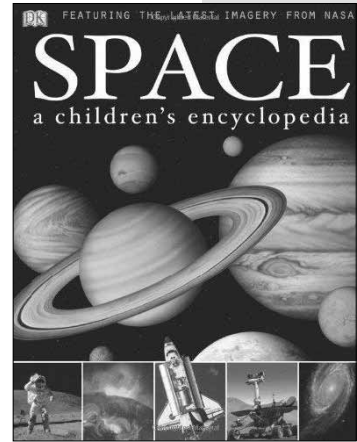
کار فرهنگ‌نگاران فقط بیان حقایق مربوط به داستان‌نویسان و شاعران است؛ بدون این که دربارهٔ آن‌ها به قضاوت شخصی بنشینند. آن‌ها باید تلاش کنند که از دوستی‌ها و دشمنی‌ها بر کنار بمانند، زیرا وظیفهٔ فرهنگ‌نگاران بیان واقعیت‌هاست؛ نه اظهارنظر شخصی.

در این جا اطلاعاتی را در حد توان دربارهٔ هر یک از داستان‌نویسان و شاعران می‌آوریم. برخی از این اطلاعات عبارت‌اند از:

۱. نام و نام خانوادگی، نام مستعار یا مشهور؛
۲. جایگاه او در ادبیات کودکان و نوجوانان؛
۳. نوع فعالیت ادبی؛
۴. تاریخ تولد(یا وفات)؛
۵. محل تولد(یا وفات و محل دفن)؛
۶. میزان تحصیلات؛
۷. تاریخ شروع به فعالیت و اولین اثر؛
۸. سبک کار؛
۹. شخصیت معروف ساخته و پرداخته توسط داستان‌نویس یا شاعر.
۱۰. حوادثی از زندگی خصوصی که با زندگی حرفه‌ای هنرمند ارتباط دارند؛
۱۱. مهم‌ترین اثر یا آثار؛
۱۲. جوایزی که شاعر یا داستان‌نویس دریافت کرده است؛
۱۳. مشاغل و فعالیت‌های دیگر داستان‌نویس یا شاعر؛
۱۴. آثار چاپ شده همراه با تاریخ اولین چاپ؛
۱۵. عکسی از داستان‌نویس یا شاعر.

میزان اطلاعاتی که دربارهٔ هر کس در این فرهنگ ارائه می‌دهیم، به اطلاعات موجود، گستردگی کار و جایگاه او در ادبیات کودکان و نوجوانان بستگی دارد. مسلماً امکان ندارد تمام اطلاعات بالا را بتوان دربارهٔ هر داستان‌نویس یا شاعر ارائه داد، اما فرهنگ‌نگاران تلاش می‌کنند تا اطلاعات هر چه کامل‌تری ارائه دهند.

روشن
فرهنگ در
انتخاب عکس برای
هر فرد چیست؟ چه
نوع عکسی از افراد در
فرهنگ آمده است؟

ما در تهیه این فرهنگ، اطلاعاتی را از قبل به وسیله پرسش‌نامه‌هایی که برای داستان‌نویسان و شاعران فرستاده بودیم، دریافت کردیم. مطالب چاپ شده در مجلات و کتاب‌ها و اطلاعاتی را که خود ما از آن‌ها داشتیم، به اطلاعات پرسش‌نامه‌ها اضافه کردیم. تردیدی نیست که اطلاعات موجود و در دسترس ما، در مواردی ناقص و ناکافی است و امکان دارد اشتباه‌هایی در آن‌ها راه یافته باشد. برای تکمیل آن‌ها و همچنین برطرف کردن اشکالات این فرهنگ، دست‌یاری به سوی همه دست‌اندرکاران و علاقه‌مندان دراز می‌کنیم و امیدواریم یار و مددکار ما در ارائه کاری مفید و با ارزش

باشند.

تقایص اطلاعات معمولاً از این قرارند که یا اطلاعاتی در مورد برخی از شاعران و داستان‌نویسان نداریم و یا اطلاعات موجود کافی نیست و نیازمند مطالب بیش‌تر درباره شرح حال و آثار آن‌ها هستیم. ممکن است اطلاعات مربوط به داستان‌نویسان و شاعران در منابعی مانند موارد زیر باشد:

- زندگی‌نامه چاپ شده در کتاب‌ها، روزنامه‌ها، مجلات و نشریات دیگر.
- مصاحبه در نشریاتی که در آن‌ها شرح حال و آثار داستان‌نویس یا شاعر به‌طور مستقیم یا غیر مستقیم آمده باشد.
- نوار سخن‌رانی یا گفت‌وگوی ضبط شده از داستان‌نویسان یا شاعران یا نزدیکان آن‌ها درباره زندگی و آثار آن‌ها.
- نام آثار چاپ شده (نام کتاب، نام شاعر، تاریخ چاپ، تاریخ تجدید چاپ).
- اطلاعات جدید مربوط به بعد از انتشار این فرهنگ.
- ...و

۱. پس از تدوین این گزارش، نشر نی، انتشارات پیام آزادی و شرکت لاله کامپیوتر کتابها و آثار مرجعی برای کودکان و نوجوانان انتشار دادند.

2. Pera Librorum Juvenillium
3. Arthur Mee
4. The Children,s Encyclopedia
5. The Book of Knowledge
6. Isee all
7. The World Book Encyclopedia
8. Weedon,s Modern Encyclopedia
9. Britannic Junior Encyclopedia
10. Compton,s Pictured Encyclopedia
11. encyclopedia, Cyclopedia
12. article
13. dictionary
14. Who,s Who?
15. Who Was Who?

۱۶. اعلام و اسامی خاص را نمی توان واژه دانست. اسم افراد، اسم جاها، نام کتابها، تابلوهای نقاشی، مجسمه ها و فیلم ها و مانند آن را «اعلام» می گویند که مدخل دایرةالمعارفی هستند.

17. Thesaurus
18. Pictorial dictionary
19. oxford- Duden Pictorial Dictionary
20. illustrated dictionary
21. handbook, manual
22. career book
23. gazetter, geographical dictionary
24. index
25. Introduction to Reference Work

۲۶. اساس کار در بخش حاضر معیارهای پیشنهادی «کنت کیستر» است: نک: Kister, Kenneth F, 1989

27. Basic Information Sources

۲۸. دایرةالمعارف بریتانیکا سه بخش دارد. بخش اول Propedia، مقدمه ای است بر دانش، بخش دوم Macropedia، اطلاعات ریز را در بردارد و بخش سوم Macropedia، اطلاعات کلی عمیق را شامل می شود.

۲۹. مشروح این مقاله را در این منبع می توان یافت: القاسمی، علی محمد. «معیارهای تدوین، انتخاب و ارزیابی فرهنگ های دو زبانه». ترجمه حسن هاشمی میناباد. «کلیک». شهریور و مهر ۱۳۷۰. ش ۱۹-۱۸. ص ۷۵-۷۰.

۳۰. تغییراتی در الگوی اصلی این نوشتار داده شده و مطالبی هم اضافه شده است.

31. Usage
32. Idiomatic
33. Range
34. Perspective

۳۵. «بیست سؤالی که باید هنگام خرید فرهنگ از خود پرسید». ترجمه حسن هاشمی میناباد. فصل نامه کرمان. ش ۲. پاییز ۱۳۷۰. ص ۹۵.

36. Hyphen
37. Inflectional endings

۱. طالبوف، عبدالرحیم. کتاب احمد (با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی). انتشارات شبگیر. تهران. ۱۳۵۶.
۲. صبا، محسن. فرهنگ بیان اندیشه. نشر فرهنگ. تهران. ۱۳۶۶.

ریاضیات ما

بررسی تاریخی تحولات آموزش ریاضی درسی سال گذشته

خسرو داودی

اشاره

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و با آغاز انقلاب فرهنگی، تدوین کتاب‌های درسی جدید به یکی از کانون‌های توجه تحولات فرهنگی تبدیل شد. با دگرگونی در ارزش‌ها و تغییر نیازهای جامعه، کتاب‌های دوره گذشته به هیچ عنوان قابل استفاده نبودند. به یقین، نیاز به تعویض و بازنویسی در درس‌هایی مثل تاریخ، اجتماعی، ادبیات فارسی بیشتر از موضوعاتی نظیر علوم، ریاضی، فیزیک، زیست‌شناسی، زمین‌شناسی و شیمی احساس می‌شد، زیرا در مجموعه کتاب‌های علمی، ارزش‌ها و مفاهیم فرهنگی کمتر خودنمایی می‌کردند، اما جالب است که در این دوره، برنامه درسی ریاضیات دوره آموزش عمومی (ابتدایی - راهنمایی) با انسجامی قابل قبول به عنوان اولین برنامه درسی رسمی از سال ۱۳۶۱ رونمایی شد؛ برنامه‌ای که تدوین و تألیف آن از سال ۱۳۵۹ آغاز شده بود. اکنون پس از گذشت سی سال؛ برنامه درسی ریاضی دوباره تدوین شده و پس از تألیف کتاب ریاضی اول دبستان، از سال تحصیلی ۹۱ - ۱۳۹۰ ارائه شده است. اقتدار سی ساله برنامه درسی گذشته ریاضی ابتدایی و راهنمایی نشان از انسجام و قابلیت‌های آن دارد و گواهی می‌دهد که اقدام صورت‌گرفته در آن زمان که از افتخارات وزارت آموزش و پرورش پس از پیروزی انقلاب اسلامی به‌شمار می‌رود تا چه اندازه درخور توجه بوده است. به بهانه تحولی که در سال‌های اخیر در برنامه درسی ریاضی صورت گرفته است، در این مقاله به بازخوانی و مرور پرونده برنامه گذشته می‌پردازیم و ویژگی‌های برنامه جدید و تفاوت‌های عمده و تحولات صورت‌گرفته را فهرست‌وار بیان خواهیم کرد.

۱- بررسی برنامه درسی ریاضی

۱-۱- ویژگی‌های برنامه ریاضی

با صدور فرمان تشکیل شورای عالی انقلاب فرهنگی و تعطیلی دانشگاه‌ها، فرصت مناسبی برای اساتید ریاضی فراهم آمد و در این میان، گروه ریاضی دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی حداکثر استفاده را از این موقعیت برد و با دعوت از تعدادی اساتید علاقه‌مند به امر آموزش و تشکیل شورای برنامه‌ریزی درسی ریاضی، کار تدوین برنامه درسی ریاضی را آغاز کرد. ترکیب اعضای شورا که علاوه بر اساتید، معلمان مطرح درس ریاضی آن دوره و کارشناسان و مؤلفان را نیز شامل می‌شد با نزدیک به چهل نفر آغاز به کار کرد. اگرچه از تلاش‌های صورت گرفته در آن زمان جز تعدادی صورت جلسه و یک کتابچه ریزمحتوای مصوب آثار و اسناد باقی نمانده است، اما تأثیرات این گروه از متخصصان را در تدوین کتاب‌های درسی و کتاب‌های راهنمای تدریس و در پی آن کتاب‌ها در روش تدریس ریاضی ویژه تربیت معلم، می‌توان مشاهده کرد.

اگرچه برنامه درسی ارائه شده در آن زمان با آنچه امروز به عنوان سند و راهنمای برنامه درسی خوانده می‌شود تفاوت زیادی داشت، اما در دوره‌ای که کتاب درسی محور برنامه‌ها بوده و در دروس دیگر به جز کتاب درسی کمتر ردپایی از برنامه‌ریزی را می‌توان یافت، تدوین برنامه درسی ریاضی یک تحول اساسی در آن مقطع زمانی به شمار می‌رفت. این برنامه در زمان اجرا و تدوین کتاب‌ها با یک چالش اساسی مواجه شد. با بازگشایی دانشگاه‌ها و وقت‌گذاری کمتر اساتید و جداسدن تعدادی از مؤلفان و برنامه‌ریزان از شورای برنامه‌ریزی، تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی با اندکی افت مواجه شد، به طوری که این فراز و نشیب در محتوای کتاب‌های درسی ریاضی دبستان قابل مشاهده و تا سال‌ها این ناهماهنگی در شیوه‌های نگارش و ارائه مفاهیم پابرجا بود.

تدوین کتاب‌های دوره راهنمایی با شیوه‌های مدرن در زمان خود با انسجام و هماهنگی بیشتری نسبت به دوره تحصیلی ابتدایی انجام شد. از ویژگی‌های بسیار مهم تدوین این کتاب‌ها، ارائه بخشی به نام کار در کلاس و مجله ریاضی بود. ابتکار «کار در کلاس» از آن جهت اهمیت داشت که دانش‌آموزان را در فرایند آموزش در کلاس درس فعال می‌کرد و کلاس ریاضی را از آموزش یک‌سویه و انتقال تا حدی خارج می‌کرد؛ ضمن آنکه به معلم فرصت می‌داد تا از ارائه تدریس خود بازخورد بگیرد و به رفع اشکالات و ابهامات احتمالی در روند تدریس خود و نیز یادگیری دانش‌آموزان بپردازد. این شیوه ارائه درس در زمان خود، تحولی بزرگ به حساب می‌آمد و از ویژگی‌های آن برنامه درسی بود. علاوه بر این، اجرای آزمایشی کتاب‌های تدوین شده نیز از ویژگی‌های مهم دیگر این برنامه به شمار می‌رود. برای مثال کتاب آزمایشی ریاضی اول راهنمایی به گونه‌ای نوشته شده بود که معلم دوره آزمایشی با اطلاع کافی از زمان‌بندی مورد نظر مؤلف، می‌توانست از نحوه اجرا، بازخورد مناسبی به گروه مؤلفان بدهد. هر کار در کلاس و میزان ارائه

تدریس، زمان از پیش مشخص شده‌ای داشت و بدین وسیله مؤلفان قصد داشتند تناسب حجم و زمان را کنترل و بررسی کنند. توجه به اجرای آزمایش در زمانی که شتاب برای تدوین و تغییر کتاب‌ها به چشم می‌خورد از اهمیتی شایان برخوردار است.

۲-۱- مبانی آموزشی برنامه

از ویژگی‌های حائز اهمیت آن برنامه، توجه به استفاده از علوم آموزشی و روان‌شناسی در تدوین برنامه و کتاب‌ها بود. در کشوری که هنوز در بیشتر دروس رشته‌های تخصصی آموزشی وجود ندارد، توجه به تحولات علوم آموزشی در آن مقطع زمانی نشان از عمق توجه و بیداری برنامه‌ریزان داشت. برنامه درسی ریاضی از اساس بر پایه نظریات دو خبره آموزش بنا شده است. در انتخاب اهداف و سازمان‌دهی محتوا و مفاهیم، نظریه رشد ذهنی پیازه مورد توجه بوده و تقدم و تأخر مفاهیم و قرار گرفتن موضوعات مختلف در پایه‌های تحصیلی و نیز آموزش عدد، محیط، مساحت و حجم که از دروس اصلی دوره ابتدایی است، براساس نظرات این آموزشگر مشهور برنامه‌ریزی شده است. همچنین در شیوه‌های ارائه محتوا و تدوین کتاب‌ها نظریه برونر مورد توجه بوده است. آموزش از فعالیت‌های مجسم و دست‌ورزی آغاز، سپس به صورت نیمه‌مجسم با تصویر کتاب درسی یا ارائه روی تخته توسط معلم ادامه می‌یافت و در پایان به صورت مجرد ارائه می‌شد. این ترتیب در ارائه کلیه مفاهیم و محتواهای ریاضی در ابتدایی و راهنمایی قابل مشاهده بوده و در کتاب‌های راهنمای معلم و آموزش‌های ضمن خدمت معلمان مورد تأکید قرار می‌گرفت.

یکی از ادعاهای بزرگ مؤلفان که در مقدمه کتاب‌های درسی و کتاب‌های راهنمای تدریس و همچنین آموزش دوره تربیت معلم بارها و بارها به چشم می‌خورد، تأکید بر پرهیز از قاعده‌گویی است. به عبارت دیگر، پرداختن به آموزش مفاهیم، مفهوم‌سازی، بیان دلایل انجام کارها و عملیات، همراه با فهم و درک مراحل انجام محاسبات و ... به جای بیان کلیشه‌ای و قاعده‌ای مفاهیم و عملیات ریاضی، که در آن زمان مرسوم و متداول بوده است. این موضوع یکی از تحولات اساسی در روش تدریس معلمان بود که برخاسته از برنامه درسی ریاضی در آن زمان است. اگرچه اکنون با نگاه نقادانه می‌توان موارد بسیار یافت که مؤلفان و برنامه‌ریزان در اجرا و ارائه این نظر خود چندان موفق نبوده‌اند، اما در مقایسه با گذشته، اقدام صورت گرفته را می‌توان از تحولات خوب آن دوران برشمرد.

۳-۱- برنامه درسی ریاضی دبیرستان

در ادامه برنامه موفق ریاضی در دوره ابتدایی و راهنمایی، کتاب‌های درسی ریاضی در دبیرستان

در
ایران کتاب‌های
ریاضیات جدید با پرداختن به
موضوعاتی مثل نظریه مجموعه‌ها
منطق، جبر و ... باعث دردسر زیاد
برای معلمان و دانش‌آموزان شده
بودند، و اغلب معلمان درس
ریاضیات جدید تسلط زیادی از
نظر محتوایی بر آن درس
نداشتند

تغییر کرد و با حضور درسی به نام ریاضیات جدید وارد یک دوره خاص و منحصر به فرد در آموزش ریاضی شد؛ دوره‌ای که با تحولات آموزش ریاضی در سایر کشورها هم‌زمان شده بود، ولی با آن تغییر و تحول‌ها به پایان نرسید. نهضت آموزش ریاضیات مدرن، ریاضیات مجرد و غیر کاربردی که در بعضی از کشورها مثل آمریکا شروع شده بود به زودی فروکش کرد و با هجمه‌ای از انتقادات آموزشگران و حتی ریاضی‌دانان مواجه شد و کتاب‌های قبلی به سرعت جمع‌آوری شدند. اما در ایران کتاب‌های ریاضیات جدید با پرداختن به موضوعاتی مثل نظریه مجموعه‌ها، منطق، جبر مجموعه‌ها، نظریه گروه‌ها، فضای برداری، نظریه گراف، ماتریس‌ها و جبر بول و ... باعث دردسر زیاد برای معلمان و دانش‌آموزان شده بودند، به‌طوری که یافتن معلم ریاضی برای تدریس این دروس بسیار مشکل بود و اغلب معلمان درس ریاضیات جدید تسلط زیادی از نظر محتوایی بر آن درس نداشتند. از آنجا که با شروع نظام جدید آموزش متوسطه در آغاز دهه هفتاد بساط این کتاب‌های درسی در ایران نیز برچیده و پس از آن محتوای برنامه درسی ریاضیات دبیرستان چندین مرتبه دستخوش تغییر شد، اما ریاضیات ابتدایی و راهنمایی کماکان پابرجا بود تا اینکه برنامه جدید آموزش ریاضی پس از سی سال از سال ۱۳۹۱ رونمایی شد. در این مقاله از پرداختن به تغییرات و تحولات آموزش ریاضی دبیرستان خودداری و به همین مختصر بسنده می‌کنیم.

در ادامه مطلب ضمن مرور این دوره سی ساله فقط بر بخش آموزش عمومی (ابتدایی و راهنمایی) متمرکز می‌شویم و تغییرات مختصر صورت گرفته در این دوره و دلایل و چگونگی شکل‌گیری برنامه درسی جدید ریاضی را مورد توجه قرار می‌دهیم و در پایان، ویژگی‌های برنامه تازه را مرور خواهیم کرد.

۲- بررسی تاریخی تحولات آموزشی

از سال ۱۳۶۱ که آغاز رسمی اجرای برنامه درسی ریاضی ابتدایی و راهنمایی به حساب می‌آید تا سال ۱۳۹۱ که شروع رسمی برنامه جدید ریاضی است، شاهد سه دهه استقامت و پایداری برنامه درسی ریاضی در مقابل تغییرات و تحولاتی هستیم که در آموزش و پرورش ایران و کشورهای جهان صورت پذیرفته است. تحولات این سی سال را در سه دهه به تفکیک بررسی خواهیم کرد. در این مرور تاریخی، فقط به مسائل کلان تأثیرگذار در روند اجرای برنامه گذشته و تولید برنامه جدید خواهیم پرداخت. به یقین، عوامل مختلف اجرایی، تحولات سیاسی و تغییر افراد و مسئولان و کارشناسان نیز تأثیری در این روند داشته‌اند، اما بررسی جزئیات آن‌ها از حوصله مخاطب این مقال خارج است.

۱-۲- دهه شصت: تثبیت برنامه

این دهه با تثبیت برنامه آموزش ریاضی، اجرا، آموزش معلمان و رفع اشکالات جزئی برنامه آغاز

شد. به یقین اجرای برنامه بسیار دشوار و همراه با مسائل متعدد اجرایی بوده است. از چالش‌های تأثیرگذار در این دوره کم‌شدن ساعات درس ریاضی به‌ویژه در پایه پنجم دبستان بود، به‌طوری‌که با این کاهش ساعت‌ها، تعدادی از مفاهیم از کتاب‌های درسی کاسته یا جابه‌جا شدند. برای مثال آموزش محور اعداد و نمایش کسر و عدد مخلوط روی آن و محور مختصات دویعدی از کتاب کلاس پنجم حذف و تقسیم عددهای اعشاری از کلاس پنجم دبستان به ریاضی اول راهنمایی منتقل شد. این تغییرات در سال ۱۳۷۰ موجب بروز مشکلاتی در محتوا و آموزش ریاضی شدند و تغییر در کتاب‌های درسی ریاضی باعث شد کتاب راهنمای معلم با صفحات کتاب درسی انطباق نداشته باشد و مرور این کتاب‌ها به حاشیه بروند. همچنین در پایان این دهه موضوع نظام جدید در دوره متوسطه مطرح و تدوین کتاب‌های درسی ریاضی دبیرستان همراه با تحول اساسی و گسترده آغاز شد و تمام توجه و تمرکز کارشناسان به کتاب‌های ریاضی دبیرستان معطوف شد.

۲-۲- دهه هفتاد: علائم هشدار

این دهه با تحول کتاب‌های ریاضی دبیرستان و کاهش ساعات درس ریاضی و کم‌شدن تعداد کتاب‌های درسی ریاضی همراه بود. سه کتاب درسی ریاضی اول دبیرستان (جبر، هندسه و ریاضیات جدید) و چهار کتاب درسی ریاضی دوم دبیرستان (جبر، هندسه، مثلثات و ریاضیات جدید) به یک کتاب در هر پایه تبدیل شدند! این تغییرات و تحولات باعث شد همه توجهات از ابتدایی و راهنمایی به سمت دبیرستان برود. اما در دوره ابتدایی شاهد سه تحول اساسی دیگر بودیم: اول آنکه درس علوم با ارائه نگرش تازه در حال تحول و تغییر اساسی بود؛ تحولی که بعدها سرمنشأ تغییرات زیادی در برنامه‌های درسی سایر دروس و شیوه‌های آموزشی شد. در واقع همان نقشی را که برنامه درس ریاضی در آغاز دهه شصت داشت، برنامه علوم در آغاز دهه هفتاد ایفا کرد. این روند تغییر دور از چشم کارشناسان گروه ریاضی نبود و با توجه به این تغییر رویکرد در هدف‌گذاری (هدف‌های مهارتی و نگرشی) و شیوه‌های تدریس (روش‌های فعال و فرایندمحور) و مطالبه معلمان ابتدایی برای همسویی روش‌های تدریس کتاب‌های علوم و ریاضی، نخستین هشدار برای درس ریاضی بود و برنامه‌ریزی جدیدی را برای این درس طلب می‌کرد.

با ارائه نتایج مطالعه بین‌المللی تیمز که در درس‌های علوم و ریاضی از سال ۱۹۹۵ آغاز شده بود، شوک بزرگی به نظام آموزشی کشور وارد شد. این حقیقت تلخ در سال ۱۹۹۹ و سپس در سال ۲۰۰۳ نیز تکرار شد و عمق فاجعه را در آموزش ریاضی و علوم در سطح کلان کشور بیشتر مشخص کرد. عده‌ای در ابتدا سعی در انکار و رد نتایج داشتند، اما رفته‌رفته به پذیرش آن به فکر چاره‌اندیشی افتادند. در اینجا نیز تقاضا برای تغییر برنامه درس ریاضی آموزش عمومی بالا گرفت و احساس نیازها بیشتر شد. هم‌زمان با این اتفاق، یک تحول بزرگ در دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی به‌وقوع پیوست. مفهوم برنامه‌ریزی و سند راهنمای برنامه درسی به شدت مورد توجه

قرار گرفت، به‌طوری که تألیف کتاب‌های درسی بدون وجود برنامه درسی مصوب امکان‌پذیر نبود. همچنین موضوع اعتباربخشی برنامه و تصویب آن و نیز اجرای آزمایشی کتاب‌های درسی و اعتباربخشی آن‌ها از ملزومات حتمی اجرای برنامه قرار گرفت و مسئله تدوین برنامه کتاب درسی و اجرای آن را بسیار دشوار و البته با حساب و کتاب و دقیق کرد. به‌همین دلیل، نخستین خیزش‌ها برای تدوین برنامه جدید درسی ریاضی با چالش‌هایی جدی و اساسی مواجه شد و هر بار این تلاش‌ها را به بن‌بست کشاند.

کتاب‌های

درسی ریاضی

ابتدایی در پایان دهه هفتاد

و با توجه به برنامه کلی مورد

تجدیدنظر قرار گرفت. گرافیک و

ظاهر کتاب‌ها به کلی تغییر کرد و

تا حد امکان، تغییراتی در ارائه

مفاهیم به وقوع پیوست

در پایان دهه هفتاد و با تغییر ریاست سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی، توجه و تمرکزها از آموزش متوسطه و دبیرستان به سمت دوره ابتدایی برگشت. لزوم توجه به دوره ابتدایی او نقش اساسی آن به همراه موضوع چندتألیفی شدن کتاب‌های درسی ابتدایی مطرح شد. حاصل این چرخش در سیاست‌گذاری‌ها برگزاری همایش نقد و بررسی کتاب‌های درسی ابتدایی از هفت منظر و با مشارکت جمع وسیعی از کارشناسان و معلمان سراسر کشور بود و با صرف هزینه‌های زیاد ۲۶ کتاب درسی دوره ابتدایی نقد و بررسی و با تجدیدنظر همراه شد. کتاب‌های

درسی ریاضی ابتدایی در پایان دهه هفتاد و با توجه به برنامه کلی مورد تجدیدنظر

قرار گرفت. گرافیک و ظاهر کتاب‌ها به کلی تغییر کرد و تا حد امکان، تغییراتی در ارائه مفاهیم

با حذف و اضافه تعدادی تمرین، مسئله و فعالیت به وقوع پیوست و بیشترین تغییرات در کتاب

ریاضی اول ابتدایی صورت گرفت. اما ساختار موضوعی و محتوایی کتاب‌ها همچنان پابرجا بود.

عده‌ای از کارشناسان با این اقدامات مخالف بودند و وصله و پینه کردن برنامه را به صلاح

نمی‌دیدند و آن را موجب اضمحلال گسیختگی محتوایی می‌دانستند. تعدادی نیز موافق بودند و این

تغییرات را تا تدوین برنامه درسی جدید ضروری می‌دانستند و آن را زمینه‌ساز تحولات بعدی

برمی‌شمردند. به هر حال با انجام این تغییرات، کتاب‌های معلم و روش تدریس از گردونه خارج و

تقریباً بی‌استفاده شدند.

۳-۲- دهه هشتاد: زمینه‌سازی برای برنامه جدید

دهه هشتاد با یک اقدام مهم در برنامه ریاضی آغاز شد. براساس تجربیات کسب‌شده در اجرای

برنامه جدید آموزش علوم و نیز نقد و بررسی کتاب‌های ریاضی دوره ابتدایی تصمیم بر آن شد

که کتاب‌های ریاضی دوره راهنمایی مورد تجدیدنظر جدی قرار گیرند. تجربه تألیف‌های جدید

کتاب درسی علوم حاکی از آن بود که وقتی نگرش‌های تازه و جدید مؤلفان با دانش، تجربه و

توانایی فعلی معلمان متفاوت است، برنامه‌ها در اجرا موفق نیستند و درواقع معلمان، کتاب‌های

جدید را با همان روش‌های سابق درس می‌دهند. تجربه نقد و بررسی کتاب‌های دوره ابتدایی و

کتاب

ریاضی ششم

دبستان آغازگر تغییر

کتاب‌های درسی ریاضی در پایه هفتم به بعد خواهد بود و موضوع تدوین کتاب‌ها و اجرای برنامه به صورت موازی در دبستان و متوسطه دنبال خواهد شد

اصلاحات آن‌ها بهانه خوبی بود تا به مرور، زمینه برای تغییر اساسی کتاب‌ها فراهم آید، دوره‌های آموزش ضمن خدمت رونق بگیرد و ذهن معلمان آماده شود تا بین برنامه‌های جدید و قدیم فاصله زیادی احساس نکنند و تا حدی با ادبیات، اصطلاحات و خواسته‌های برنامه جدید آشنا شوند. چون بهترین شرایط تغییر کتاب‌ها این است که سال به سال و به تدریج برنامه

جدید جایگزین برنامه قبلی شود، با شروع برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های ابتدایی، حداقل شش سال زمان به طول می‌انجامد تا تغییرات به پایه اول راهنمایی برسد و تا رسیدن به پایه سوم راهنمایی نه سال زمان نیاز داشت. بنابراین تصمیم گرفتند کتاب‌های دوره راهنمایی را تغییر دهند. در این بازنگری، چارچوب محتوایی و موضوعی هیچ تغییری نکرد، اما از نظر روش ارائه با اضافه کردن فعالیت‌های آموزشی تلاش شد تا گامی به سوی روش فعال برداشته شود. همچنین آموزش هشت راهبرد حل مسئله در کتاب‌های اول و دوم راهنمایی گنجانده شد. براساس آن، کار در کلاس‌ها، تمرین‌ها و مسئله‌ها مجدداً سازمان‌دهی شد. تمرین‌های تکراری

و مشابه حذف و به جای آن‌ها مسئله‌های جدید برگرفته از روش تمیز و متناسب با مطالعات و پژوهش‌های او جایگزین شدند. سرگرمی‌ها و مطالب مجله ریاضی که پیش از این کمتر مورد توجه قرار می‌گرفتند، در متن کتاب جاسازی شدند. رسم‌های کتاب درسی به صورت سازمان‌یافته و با یک الگوی مشخص، هر یک در یک صفحه ارائه شدند. کتاب از نظر فرم و نظام گرافیکی دوباره صفحه‌آرایی و طراحی شد و در این بین از ساختاری منسجم از نظر فصل، موضوعات اصلی و عناوین دروس برخوردار شد. بخش مربوط به هندسه در دو قسمت برای هر نیمسال تنظیم و برای هر نیمسال تمرین دوره‌ای پیش‌بینی شد. علاوه بر این تغییرات، برای هر پایه یک کتاب راهنمای معلم با ساختاری جدید و مدرن تهیه و ارائه شد. به همراه آن فیلمی در هشت قسمت برای آشنایی معلمان با تغییرات انجام‌شده و آموزش آن‌ها تهیه و با یک ویژه‌نامه خبری به سراسر کشور ارسال شد. تمام این تغییرات انجام شدند، ولی هنوز اساس برنامه درسی قبلی پابرجا بود.

هم‌زمان با این تغییرات در کتاب‌های راهنمایی که در فاصله زمانی سه‌ساله از سال ۸۲ تا سال ۸۵ انجام شدند، برنامه درسی جدید آموزش ریاضی تدوین شد. اما تغییرات در مدیریت سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی و دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی باعث شد تا روند اجرای آن متوقف شود. از دیگر سو، از همان سال‌ها تأکید بر تدوین فلسفه آموزش و پرورش مبتنی بر مبانی اسلامی و دینی به جای استفاده از منابع غربی و همچنین لزوم تحول گسترده در عرصه آموزش و پرورش از طرف مقام معظم رهبری به گوش می‌رسید. بدین ترتیب کار تولید و تدوین اسناد بالادستی از جمله سند تحول، فلسفه آموزش و پرورش و برنامه درس ملی آغاز شد. بیشتر برنامه‌ها و تغییراتی که در ابتدای راه بودند موقوف به اتمام، اعتباربخشی و تصویب این اسناد شدند.

در پایان این دهه، ضمن نگاه به برنامه درسی ملی و نگرش‌ها و اهداف آن، برنامه درسی جدید آموزش ریاضی که از پیش تدوین شده بود با یک بازنگری کلی نهایی و برای تدوین کتاب‌های درسی آماده شد و براساس آن، تألیف کتاب ریاضی اول ابتدایی با رویکردی جدید و کاملاً متفاوت با قبل انجام و اولین محصول و خروجی این برنامه در سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ رونمایی و اجرا شد. در پی آن، با آغاز طرح تغییر نظام آموزشی و اجرای برنامه شش ساله دوره ابتدایی در سال بعد، کتاب ریاضی دوم دبستان در امتداد کتاب ریاضی اول و همچنین کتاب ریاضی ششم ابتدایی تألیف و در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ به اجرا درآمدند. به این ترتیب، کتاب ریاضی ششم دبستان آغازگر تغییر کتاب‌های درسی ریاضی در پایه هفتم به بعد خواهد بود و موضوع تدوین کتاب‌ها و اجرای برنامه به صورت موازی در دبستان و متوسطه دنبال خواهد شد.

۳- ویژگی‌های برنامه جدید ریاضی

طبیعتاً فاصله زمانی سی ساله میان برنامه قبلی و برنامه جدید موجب شده است که تفاوت‌های بین این دو برنامه بسیار زیاد و عمیق باشد. البته این مسئله به معنای ضعف برنامه قبلی یا قوت برنامه جدید نیست، بلکه به طور طبیعی در این گذشت زمان تحولات آموزشی زیادی اتفاق افتاده است و شاهد پیشرفت‌های تکنولوژیکی زیادی بوده‌ایم که مسیر و جهت آموزش‌ها را تغییر داده‌اند. لذا مقایسه بین این دو برنامه، شاید قیاسی مع الفارق باشد و بهتر است به جای آن تنها ویژگی‌های اصلی برنامه جدید مرور شود.

۱-۳- اهداف محتوایی

یکی از تحولات صورت گرفته در برنامه جدید، حضور محتوا و موضوعاتی است که در برنامه قبلی کمتر دیده می‌شد یا از درجه اهمیت کمتری برخوردار بود. برای مثال آموزش مفاهیم احتمال از دوم دبستان و گسترده شدن آموزش مفاهیم آمار در دوره ابتدایی از ویژگی‌های برجسته برنامه جدید است. علاوه بر آن، تعدادی از موضوعات درسی در پایه‌های تحصیلی جابه‌جا شده‌اند. برای مثال مفاهیم مربوط به کسر، اندازه‌گیری‌ها، واحدهای استاندارد طول، زودتر از گذشته ارائه می‌شوند و موضوعاتی مانند هندسه استدلالی و استنتاجی (رویکرد اصل موضوعی به هندسه)، آموزش‌های نمادین مثل توان و ترسیم‌های هندسی با تأخیر بیشتر مطرح شده‌اند. بعضی از روش‌ها و مفاهیم نیز با رویکردی تازه ارائه شده‌اند. برای مثال می‌توان تغییر رویکرد در آموزش مفهوم عدد یا روش جمع و تفریق کردن را نام برد.

۲-۳- عناصر فرهنگی

در برنامه جدید به فرهنگ اسلامی و ملی توجه ویژه شده است. در کتاب اول دبستان، طراحی

فرش، تقارن‌ها و الگوهای موجود در آن بسیار مورد توجه قرار گرفته است. در پایه دوم دبستان نیز موضوع کاشی‌کاری و معماری اسلامی مورد توجه است و به این ترتیب در هر پایه تحصیلی یکی از عناصر فرهنگی کشور ایران مورد توجه بیشتر قرار می‌گیرد و عناصر قبلی نیز تقویت و تکمیل می‌شوند. توجه به مؤلفه‌های فرهنگی یکی از پایه‌های اساسی تدوین برنامه است که در نوع چینش و ارائه محتوای ریاضی تأثیرگذار خواهد بود. برای مثال پرداختن به الگوها و تقارن تا این حد در برنامه‌های قبلی وجود نداشت. همچنین نگاه و رویکرد آموزش به تبدیلات هندسی تحت تأثیر این عناصر فرهنگی تغییر کرده و به جای پرداختن به روش‌های رسم و اثبات‌ها، به مشاهده و تجسم چگونگی تأثیر این تبدیل به شکل‌های هندسی توجه شده است.

۳-۳- ارائه محتوا

یکی از ویژگی‌های مهم برنامه جدید نحوه ارائه محتوا و نقش دانش‌آموز در فرایند یادگیری است. تلاش شده است تا محتوا و مفاهیم با روش فعال و در قالب فعالیت‌محور به دانش‌آموزان ارائه شود. در آموزش معلمان نیز بر این مسئله تأکید فراوان شده و از آن‌ها خواسته شده است تا حد امکان از انتقال یک‌سویه مفاهیم خودداری کنند. با توجه به اینکه در حال حاضر دانش‌آموز آموزش است، به جای آنکه نسخه‌ای واحد برای تمام آن‌ها ارائه شود (برای مثال در نظریه برونر در آموزش مجسم، نیمه مجسم و مجرد برای تمام دانش‌آموزان نسخه‌ای واحد ارائه می‌شد) به سبک‌های یادگیری آن‌ها توجه شده است. تلاش می‌شود تا هر مفهوم در سه سبک دست‌ورزی، تصویری و کلامی ارائه شود. هر کس با توجه به سبک غالب خود، آن مفهوم را به یکی از این سه روش فرا خواهد گرفت.

شاید مهم‌ترین ویژگی برنامه جدید در ارائه محتوا برای دانش‌آموزان این باشد که از بیان یک روش خاص در محاسبات و اجبار دانش‌آموزان به فراگیری آن اجتناب و سعی شده است برای هر مفهوم و موضوع محاسباتی، روش‌های متنوع و گوناگون مطرح شود. در تکمیل این روش‌ها، از دانش‌آموزان نیز سؤال می‌شود و از شیوه‌هایی که آن‌ها از قبل می‌دانستند یا به ذهنشان رسیده است، پرسیده می‌شود. در فعالیت کتاب درسی و از طرف معلم این‌طور جمع‌بندی می‌کنند که هر کس هر روشی را مایل است انتخاب کند و در حل تمرین‌ها و مسائل به کار برد. معلم در مقایسه روش‌ها قضاوت نمی‌کند و به یک روش خاص نمی‌پردازد. روش بهتر آن روشی است که هر دانش‌آموز برای خودش پسندیده و با آن راحت است. این رویکرد در ارزشیابی نیز قابل مشاهده است. ارزشیابی دانش‌آموزان براساس یک روش خاص مورد تأیید نیست و از آموزگاران و دبیران خواسته شده است که بر انجام یک روش مشخص در هنگام ارزشیابی تأکید نکنند.

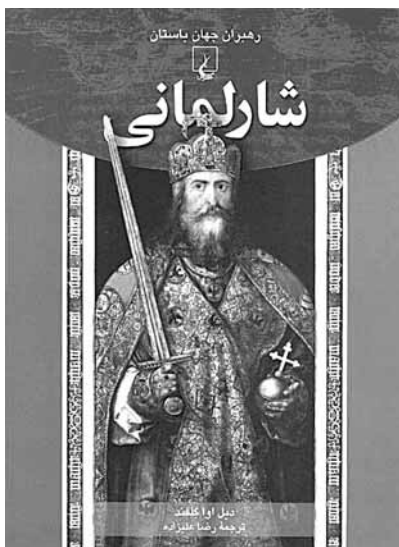
در حال حاضر کتاب
ریاضی پایه ششم موقتی
است، زیرا از یک طرف باید
خود را با برنامه قبل همسو کند و
هم زمینه را برای اجرای قطعی
پایه هفتم فراهم سازد

۴-۳- برنامه محوری

نه تنها تدوین کتاب درسی براساس برنامه درسی انجام می‌شود، بلکه این برنامه راهنمایی است برای تولید سایر رسانه‌های برنامه، از جمله کتاب‌های کمک‌درسی و کمک‌آموزشی، تولید مواد دست‌ورزی و وسایل آموزشی، راه‌اندازی سایت‌های اینترنتی و تولید محتوای دیجیتالی و الکترونیکی و سایر رسانه‌های آموزشی. تلاش می‌شود تا به‌جای محور قرار دادن کتاب درسی کم‌کم فرهنگ برنامه‌محوری جایگزین شود. در این میان، تلاش‌های خوبی صورت گرفته است، از جمله تغییر شیوه‌های آموزش معلمان و جایگزین کردن محتواهای دیجیتالی در قالب تصویری و محتوای سایت اینترنتی و عادت دادن تدریجی معلمان به مراجعه و دسترسی به سایت‌هایی که محتوای تکمیلی یا روش‌های تدریس برای آموزش مفاهیم ریاضی را در اختیار مخاطبان قرار می‌دهند.

شارلمانی

عبدال... جعفری

نویسنده: دیل آوا گلغند

مترجم: رضا علیزاده

ناشر: ققنوس، چاپ اول، ۱۳۹۰، ۱۱۲ صفحه

«رهبران جهان باستان» نام مجموعه کتاب‌هایی است که «انتشارات ققنوس» منتشر کرده و هر جلد آن به یکی از رهبران جهان قدیم اختصاص دارد: از جمله ارسطو، توسیدید، سقراط، ژولیوس سزار، رامسس دوم، اسکندر مقدونی، کنفوسیوس، حمورابی، خشایارشا و شارلمانی. این مجموعه در سال گذشته در جشنواره کتاب‌های آموزشی رشد به عنوان کتاب‌های برتر معرفی شد. از آنجا که معرفی مشروح یکایک این کتاب‌ها در «جوانه» ممکن نیست، در این‌جا تنها یکی از آن‌ها، یعنی کتاب «شارلمانی» را که شخصیتی کمتر شناخته شده است، به طور مشروح معرفی می‌کنیم. نخست به اختصار ببینیم که به قول معروف «شارلمانی» که بود و چه کرد؟»

شارلمانی (۸۱۴-۷۴۸ م) فرزند پپین، امپراتور فرانک‌ها بود و فرانک‌ها اقوامی بودند که کشور فرانسه را به وجود آوردند. وقتی شارلمانی جانشین پدرش شد، به سراسر اروپا لشکر کشید و قلمرو خود را گسترش داد. آن گاه هنگامی که به درخواست پاپ لئونی سوم، در سال ۸۰۰ میلادی، ایتالیا را هم تصرف کرد، در حضور پاپ تاج امپراتوری مقدس روم را بر سر گذاشت. شارلمانی در واقع با

این کار «امپراتوری مقدس روم» را تأسیس کرد. وی اروپا را متحد کرد و دین مسیحیت را بیش از پیش گسترش داد. مردی فرهنگ‌دوست و با دیانت بود. شهر «آخن» در آلمان کنونی را که زادگاه و مرکز حکومت وی بود، به شهری آباد تبدیل کرد و با دعوت از معماران و هنرمندان بناهای باشکوهی در آن ساخت.

شارلمانی

یکی از رهبران بزرگ جهان است که قضاوت‌های متفاوتی دربارهٔ او وجود دارد. فرزند پیین بود. اما بهتر است بگوییم او نوهٔ شارل مارتل بود، شارل مارتل همان است که در تاریخ جنگ‌های میان مسیحیان و مسلمانان اسپانیا شهرت دارد

با این همه، شارلمانی مردی جبار بود، به‌طوری که یک‌بار دستور داد حدود ۴۵۰۰ اسیر را یک‌جا سر ببرند! این پادشاه معاصر هارون الرشید بود. از این‌رو او را چندان نمی‌توان متعلق به جهان باستان دانست. زیرا حداقل برای ما ایرانیان، دوران باستان به دوره‌های پیش از اسلام گفته می‌شود، در حالی که وی نزدیک به دو قرن پس از اسلام می‌زیست. به هر حال، میان هارون الرشید و شارلمانی روابطی هم برقرار بود و بین آن دو سفیر نیز مبادله شد.

حال برگردیم به کتاب حاضر از این کتاب حدود ۱۰۰ صفحه به شرح زندگی و جلوه‌های شخصیتی و اقدامات شارلمانی اختصاص دارد و بقیه را گاه‌شمار، کتاب‌شناسی، منابع اینترنتی و نمایه تشکیل می‌دهد. بخش‌هایی که به زندگی شارلمانی مربوط می‌شوند عبارت‌اند از: «دربارهٔ رهبری» که پیشگفتاری است به قلم آرتور م شلزینگر. متأسفانه جایگاه شلزینگر در کتاب مشخص نشده است، ولی می‌توان احتمال داد که «ویراستار مجموعه» بوده است. زیرا این پیشگفتار در همهٔ کتاب‌های مجموعه آمده است. عنوان بقیهٔ بخش‌ها چنین است: امپراتور روم مقدس؛ فرانک‌ها و نخستین کارولژیان؛ مردی متمایز؛ شاه سلحشور؛ اصلاحات و نوزایی؛ میراث شارلمانی.

نوشتهٔ شلزینگر پیرامون موضوع «رهبری و رهبران» است و صرف‌نظر از خود کتاب، مقاله‌ای خواندنی و تأمل برانگیز محسوب می‌شود. وی می‌نویسد: «هیچ راه مطمئنی وجود ندارد که بشود پیش‌بینی کرد چه کسی رهبری نیک خواهد بود و چه کسی رهبری پلید. اما نگاهی به مجموعهٔ مردان و زنانی از رهبران جهان باستان، برخی سنجه‌های مفید را ارائه می‌دهد. برای مثال، یکی از سنجه‌ها این است که آیا رهبران با استفاده از زور رهبری می‌کنند یا با استفاده از مجاب کردن، دستور دادن یا راضی کردن.

به هر حال، شارلمانی یکی از رهبران بزرگ جهان است که قضاوت‌های متفاوتی دربارهٔ او وجود دارد. گفتیم شارلمانی فرزند پیین بود. اما بهتر است بگوییم او نوهٔ شارل مارتل بود، شارل مارتل همان است که در تاریخ جنگ‌های میان مسیحیان و مسلمانان اسپانیا شهرت دارد. او در جنگ تور با عبدالرحمن، حاکم اندلس (اسپانیا)، توانست لشکریان او را متوقف کند و اجازه ندهد مسلمانان قلمرو بیشتری از اروپا را تصرف کنند. به همین دلیل

اروپاییان مسیحی او را به اصطلاح یکی از ناجیان اروپا در تاریخ این قاره به حساب می‌آورند.

امتیاز دیگر
شارلمانی فرهیختگی
او بود. به اهمیت دانش و
دانش‌آموزی واقف بود و این
را از پدر و مادرش یاد
گرفته بود

مردی متمایز

جرجی زیدان، نویسندهٔ عرب، رمانی با عنوان «شارل و عبدالرحمن» نوشته و در آن شارلمانی را «مردی متمایز» دانسته است. چرا؟ زیرا او از خردسالی ویژگی‌هایی داشت و در بزرگی هم ویژگی‌های دیگری پیدا کرد که در مجموع سبب شد بیشتر مورخان او را بزرگ‌ترین پادشاه قرون وسطا بدانند. شارلمانی هنوز ۱۰ سال نداشت که همراه پدرش به سفرهای جنگی می‌رفت. ۱۰ سال داشت که به ولایتعهدی رسید و سرانجام در ۲۹ سالگی شاه شد. به این‌ها باید پای‌بندی او به دیانت مسیح و رعایت شعائر آن را هم اضافه کرد. امتیاز دیگر شارلمانی فرهیختگی او بود. به اهمیت دانش و دانش‌آموزی واقف بود و این را از پدر و مادرش یاد گرفته بود. به همین سبب مراقب بود فرزندانش خوب تحصیل کنند. این‌ها را که در دستگاه شارلمانی می‌زیست و زندگی‌نامهٔ او را نوشته است، نقل می‌کند: «شارلمانی اصرار داشت که هم پسران و هم دخترانش علوم مقدماتی شامل چهار عمل اصلی، هندسه، نجوم، موسیقی و زبان و ادبیات لاتین را بیاموزند» (۴۸). از این مهم‌تر آنکه وی تحصیل علم را در میان رعایای خود نیز ترویج می‌کرد. جالب است که علی‌رغم این همه فرهیختگی، شارلمانی نمی‌توانست بنویسد. نکتهٔ دیگر این که باوجود مسیحی و مؤمن بودن، چهار پنج همسر و شاید هم بیشتر داشت. از سوی دیگر اجازه نداد دخترانش ازدواج کنند و آن‌ها تا آخر عمر بدون همسر ماندند. این صفات و رفتارهای شارلمانی باعث شد تا از او تصویری پر از تناقض در تاریخ ثبت شود.

اصلاحات و نوزایی

شارلمانی را باید یکی از اصلاحگران بزرگ اروپا و در واقع یکی از احیاگران اروپا در قرون وسطا دانست. امپراتوری فروپاشیدهٔ روم پس از چهار قرن به‌دست او احیا شد و ساختارهای اجتماعی و نهادهای مدنی، همچون دستگاه قانون و آموزش دائمی، بازسازی شد. همچنین، نظام حکومتی متحول گردید و فرهنگ گسترش یافت. به‌طوری که به‌نظر نویسندهٔ این کتاب، همین اقدامات او چشم‌انداز وقوع رنسانس بزرگ قرن پانزدهم اروپا را ترسیم کرد.

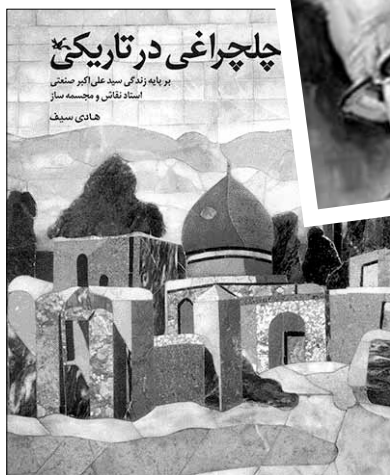
نویسندهٔ کتاب، **اوا گلفند**، تأکید می‌کند: «شاید مهم‌ترین دستاوردهای شارلمانی - و به ظن قوی ماندگارترین آن‌ها - احیای مجدد آموزش و پرورش بوده است؛ به‌طوری که

مدرسهٔ او در آخن به سرمشقی برای عالمان تبدیل شد» (۷۶). شارلمانی ۴۵ سال پادشاهی کرد و در ۷۲ سالگی بر اثر بیماری درگذشت. مردی که همهٔ عمر را در جنگ، گسترش فرهنگ و ترویج دین مسیح گذرانده بود، از خود میراث بزرگی به جا گذاشت. میراث او چه بود؟ اروپای یکپارچه. نویسنده در صفحات پایانی کتاب می‌نویسد: «اگرچه امپراتوری شارلمانی با مرگ او در سرایشی زوال افتاد، اما میراث او تا به روزگار فعلی پابرجا و بی‌همتا است. اقدام او برای متحد کردن قبایل و فرهنگ‌های اروپا، در کنار تعهد او به نگهداری نسخه‌های خطی و تحصیلی، اروپا را به سوی سپیده دم تمدنش سوق داد.» (۹۹).

در پایان خاطرنشان می‌سازد، مجموعه کتاب‌های «رهبران جهان باستان» از نشر «ققنوس»، کاری ارزشمند است که به‌ویژه می‌تواند برای دبیران تاریخ قابل استفاده باشد. ترجمه‌ها روان و بدون دست‌انداز هستند و برای خوانندهٔ عادی و از جمله دانش‌آموزان سال‌های راهنمایی و متوسطه به خوبی قابل فهم‌اند. لذا کتاب‌های مناسبی برای نگهداری در کتابخانهٔ مدرسه محسوب می‌شوند.

از بیان این انتقاد هم نباید خودداری کنیم که سه ضمیمهٔ پایانی کتاب شامل کتاب‌شناسی، برای مطالعهٔ بیشتر و منابع اینترنتی، هر سه به زبان انگلیسی هستند که می‌توان گفت برای قریب به اتفاق خوانندگان بی‌استفاده است. ناشر و مترجمان خودشان می‌توانستند تعدادی منبع مناسب را در زبان فارسی بیابند و آن‌ها را جایگزین این فهرست‌های انگلیسی کنند. بی‌شک این بر حسن کار می‌افزود.

روایت‌شناسی کتاب «چلچراغی در تاریکی»

(بر پایه زندگی استاد سیدعلی اکبر صنعتی)

اثر هادی سیف انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و

نوجوانان برای گروه سنی «هـ»

تقدیر شده در نهمین جشنواره کتاب‌های آموزشی رشد

فاطمه رضایی

«چلچراغی در تاریکی»، روایتی از زندگی مرحوم استاد سیدعلی اکبر صنعتی است؛ روایتی منظم و بدون پیچدگی که از نقطه الف (آغاز زندگی قهرمانی) شروع می‌شود و با نظمی علی (سببی) در بستر زمان پیش می‌رود. هر چیزی، حادثه‌ای و شخصیتی، سبب اتفاق بعد از خود می‌شود. به همین دلیل فهم داستان برای مخاطب بسیار آسان است.

در خوانش یک شرح حال یا بیوگرافی خواننده می‌داند که قرار نیست با حادثه‌ای خارق عادت یا عجیب و باورنکردنی روبه‌رو شود؛ برخلاف ادبیات پست‌مدرن که متن، با حساب و کتاب‌های خواننده مطابق نیست و حوادث براساس اتفاق و شانس رقم می‌خورند. شما از ابتدای کتاب در قالبی معمول و مشخص قرار می‌گیرید و می‌توانید حدس بزنید که کودک (قهرمان داستان) با مشکلات و دشواری‌های زیادی که عمدتاً مالی هستند، مواجه می‌شود. در پایان هم با سعی و تلاش، صبر و بردباری، و توکل به خدا، هنرمندی به‌نام می‌گردد. تم اصلی داستان ایمان و پشتکاری است که قهرمان را به هدف اصلی می‌رساند. خط و ربط و انسجام ماجراها هم به‌خاطر نظم زمانی مشخص و مرتب آن‌هاست.

قهрман «چلچراغی در تاریکی» در گذار از دنیای کودکی و مراحل نوجوانی و بزرگسالی دچار بحران درونی یا هویتی (شخصیتی) نمی‌شود. در کشمکش ایمان و اعتقاد قرار نمی‌گیرد. نسبت به آرمان‌ها و آرزوهایشان، و اهداف یا اعتقاداتش دچار تردید نمی‌شود. تنها تنش و درگیری او با موقعیت‌ها، شرایط و وضعیت و محیط اطراف است. کشمکش درونی او فقط نزاع موقعیت‌ها با خواسته‌های دل اوست.

وقتی در کودکی روی چارقد سفیدِ گلدار بی‌بی نقاشی می‌کشد، یا بر دیوارهای یتیم‌خانه با ذغال گل و بوته می‌کشد، نزاع بین میل شدید به نقاشی (نیروی محرک) و وحشت از عواقب کاری را که می‌داند ناخوشایند است (عوامل بازدارنده) تجربه می‌کند. در اوج عقل و درایت، وقتی دیگران او را به‌خاطر رفتار خردمندانه و بزرگسالانه‌اش، به سرپرستی (در کارگاه قالی‌بافی یا خوابگاه یتیم‌خانه) می‌گمارند، به پیروی از دلش شبانه کاج سبزی روی قالی می‌بافد یا بر دیوار نقاشی می‌کشد. و در نهایت هم در درونش نزاع بین عشق به فراگیری هنر و دوری از مادر را می‌یابد.

سیدعلی اکبر، فرزند سیدمحمد رضا، در خردسالی پدرش را بر اثر فقر و طاعون از دست می‌دهد. مادر (بی‌بی) با کار برای دیگران و نشستن پای «چرخو» (چرخ نخ‌ریسی) یگانه‌فرزندش را بزرگ می‌کند. از همان کودکی عشق او به نقاشی را می‌فهمد و برایش کاغذ و مدادرنگی تهیه می‌کند. بی‌بی به‌علت ضعف و مریضی از عهده خرج خانه برنمی‌آید. علی اکبر به یتیم‌خانه می‌رود و بی‌بی هر هفته به او سر می‌زند و محبتش را نثار یتیمان دیگر آنجا نیز می‌کند. محبت پدرانه سرپرست یتیم‌خانه، حاجی هم نام او حاج علی اکبر، باعث می‌شود سید نوجوان، نام فامیل او را برای خود انتخاب کند و نیز مرام و کنش مردانه او را که کمک به کودکان یتیم و تلاش برای تعلیم و تربیت آن‌ها تا پایان عمر بود.

از قدیم با روایت کردن وقایع زندگی بزرگان، حتی بیان داستان‌های تمثیلی، سعی کرده‌اند مفاهیمی را عادی و «طبیعی‌سازی» کنند که برای ما قابل درک و فهم و به‌طبع قابل قبول و پذیرش باشد. در زندگی ما همیشه مجموعه‌ای از طرح‌های اولیه یا «کلان طرح» وجود داشته است. برای مثال، یکی از روایت‌های کلان زندگی ما این است که «برای به دست آوردن هر چیزی باید زحمت کشید». به عبارت دیگر، «نابرده رنج گنج میسر نمی‌شود». این طرح کلان که در شکل‌گیری زندگی اجتماعی ما نقش ایدئولوژیک دارد، در روایت‌های متفاوت یک اصل طبیعی فرض شده است. اما آیا به حقیقت، این شعار یک اصل طبیعی است؟ آیا افراد موفقی که امروز بچه‌ها اطراف خودشان می‌بینند، همه با رنج به گنج رسیده‌اند؟ به‌خصوص قشر هنرمند جامعه، نقاشان، مجسمه‌سازان و... آیا آنان که نام و ثروتی یافته‌اند، همگی با صرف کوشش و تلاش مداوم یافته‌اند؟

نوجوانان ما می‌بینند عده‌ای در جامعه در حال رنج و سختی مداوم‌اند، بدون اینکه تغییر در زندگی‌شان پیش بیاید، وعده‌ای با داشتن سیاست‌های کاری و آگاهی از مناسبات و روابط اجتماعی

روایت
زندگی مرحوم
سیدعلی اکبر صنعتی پر
است از روایت‌های کلانی
چون «برپا کردن نهضت انسانی
در عرصه هنر»، «آرمان گرایی
هنرمند»، «پذیرش رنج و فقر
برای دستیابی به هنر» و...

و... زندگی موفق‌تری دارند. «طرح‌های اولیه» مجموعه‌ای از قالب‌های روایی را می‌سازند که «لیوتار» به آن‌ها «روایت‌های کلان» می‌گوید. نویسنده، زندگی مرحوم صنعتی را براساس طرح‌های کلان موجود در جامعه سنتی ما روایت‌سازی کرده است. روایت زندگی مرحوم سیدعلی اکبر صنعتی پر است از روایت‌های کلانی چون «برپا کردن نهضت انسانی در عرصه هنر»، «آرمان گرایی هنرمند»، «پذیرش رنج و فقر برای دستیابی به هنر» و...

نویسنده، هادی سیف، جای‌جای داستان از زبان استادان، دوستان و خود مرحوم صنعتی به نصیحت جوانان می‌پردازد و درس اخلاق و زندگی می‌دهد. یکی دیگر از روایت‌های کلان در زندگی‌نامه صنعتی، «نقش و حضور زن در زندگی مردان» است. مادری که تمام عمر حامی پسرش بوده و حتی از زندگی خود برای دستیابی پسر به آرمان‌های بزرگش گذشته است. از نوجوانی او را آقا، شازده و سرور صدا می‌زنند. دلسوزی و جان‌نثاری یک «مادر ایرانی» که حتی در زمان سالمندی پسرش نیز، نگران سرماخوردگی اوست.

مهری، همسر مرحوم صنعتی نیز عمری می‌سوزد و می‌سازد. «با صبوری جمعیت ناآرام خانواده را اداره می‌کند و برای بچه‌ها هم پدر است هم مادر» [چلچراغ، ص ۳۳۳]. تا شوهرش به کار هنر بپردازد و در نهایت وقتی -مثل یک زن ایرانی- از خستگی غر می‌زند و شکایت می‌کند، با حرف‌های مادرشوهرش، چون «عروسی باوفا، متین و باحجب» ساکت و قانع می‌شود! (همان، ص ۳۴۲). این‌ها همه روایت‌های کلانی هستند که بر فرهنگ ما غلبه دارند و انتظار می‌رود نسل امروز نیز آن‌ها را بپذیرد!

داستان با ساختار روایی مشخص در حوزه معنایی محدود جریان دارد. ساختار روایتی که از یک طرف فهم نوجوان را از جهان شکل می‌دهد و برای او معنایی از این جهان می‌سازد، و از طرف دیگر، حوزه معنایی او را از جهان محدود می‌کند. ما در زمان خودمان پای این روایت‌ها می‌نشستیم و اندیشه‌های شکل گرفته از آن‌ها -یا همان روایت‌های کلان- را می‌پذیرفتیم. اما بچه‌های امروز از روایت‌های موجود به دلزدگی رسیده‌اند. حتی به کارتون سیندرلا می‌خندند. آن‌ها به دنبال ساختارهای روایتی متفاوتی هستند. روایت‌های ساختارشکنی مثل «شرک»! گویی از اسطوره‌های کلانی که روزی به نظر می‌رسید پاسخ تمام مشکلات را دارند، ناامید شده‌اند و آن‌ها را ایدئولوژی‌ها و ارزش‌گذاری‌هایی می‌دانند که هیچ مشکلی از آنان را حل نکرده است. روایت‌های معاصر می‌کوشند نوع‌های جدیدی از روایت را ارائه کنند؛ حرکت‌هایی بر ضد «گرنند نریتوها» یا «روایات کلان».

صحبت بر سر این نیست که نباید بچه‌ها با زندگی‌نامه بزرگان عرصه علم و هنر آشنا شوند، یا زندگی‌نامه‌ها و حسب‌حال‌ها (زندگی‌نامه‌های خودنوشت) ارزش و اهمیت کمی دارند. برعکس،

به‌خاطر اهمیت و نقش تربیتی ارزشمندی که افراد بزرگ در نسل امروز و آینده ما دارند، باید به «فرم جدید» برای ارائه اندیشه، هنر و دانش آنان بیندیشیم. باید «نگاهی جدید» به زندگی گذشتگان داشته باشیم. نصایح تکراری به شعار تبدیل می‌شوند، حال آنکه «نگاه تازه و عادت‌زدایی» قدرت درک و اندیشه را افزون می‌کند. می‌شود به جای روایت‌های کلان، به «خرده‌روایت»‌ها، یعنی «بازنمایی» بخش‌هایی از زندگی و حوادث و وقایعی پرداخت که ذهن خواننده را به تفکر و اندیشه وادارد. به جای اینکه به‌صورت منفعل در مقابل القای اندیشه نویسنده قرار بگیرد، برای درک و نگاه جدید به متن و نیز جهان هستی، به حرکت و تکاپو بیفتد.

برای مثال، مرحوم صنعتی در عمر ۹۰ ساله خود بسیاری از حوادث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی روزگار خود را درک کرده است و با بسیاری از بزرگان چون **ملک‌الشعرا بهار**، **مرحوم دهخدا**، **نیما یوشیج** و دیگر هنرمندان نقاش و خطاط خاطرات مشترک داشته که در کتاب به آن‌ها اشاره شده است. هر کدام از این‌ها می‌تواند تلنگری برای تفکر و نگرش تازه باشد (بدون تحلیل و آوردن دلیل فقط خواننده را به اندیشه وادارد). یک روز جماعت مجسمه‌ای را که او از مصدق ساخته است، گل‌باران می‌کنند و فردای آن روز، عده‌ای به نمایشگاه او هجوم می‌آورند و مجسمه را خرد می‌کنند.

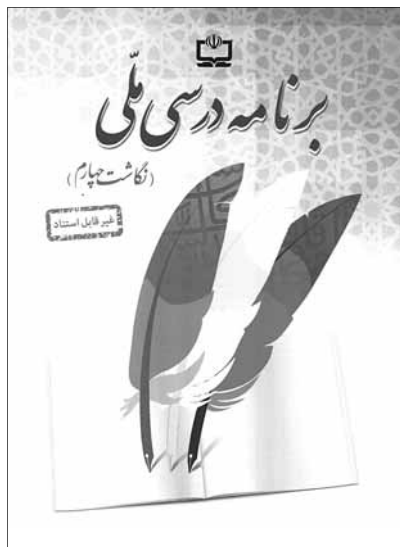
مرحوم صنعتی طرفدار هنر مردمی بود و تمام عمرش را برای ساختن چهره محرومان، در بندماندگان و بیچارگان صرف کرد. او یک نمایشگاه دائمی در میدان توپخانه تهران به نفع محرومان داشت. نمایشگاه چهارراه کالج خود را - که آن زمان بالاشهر بود - به میدان راه‌آهن آورد تا عامه مردم از آن بازدید داشته باشند. از اینکه میوه‌فروش‌ها اجناسشان را به داخل نمایشگاه بردند و کنار مجسمه **حافظ** و **مولوی** پرتقال بم فروختند، ابرو در هم نکشید و حضور «شاهنامه» خوانان و فال‌حافظ‌گیران را در نمایشگاه استقبال مردمی دانست. اما در جریان انقلاب، «میوه‌فروش‌های همسایه» نمایشگاه، در سودای تسخیر مکان نمایشگاه، در نقاب انقلابی بودن به نمایشگاه هجوم آوردند و شکستند و ویران کردند مجسمه‌ها را، و خاک آن‌ها را توبره کردند! (همان، ص ۳۴۶). مفهوم هنر مردمی چیست؟ با هنر عامه‌پسند چه تفاوتی دارد؟ هر کدام چه نسبتی با زیبایی‌شناسی دارند؟ قرار نیست یک بیوگرافی (زندگی‌نامه) به این سؤال‌ها پاسخ دهد، اما باید نحوه بیان، سؤال‌برانگیز باشد و خواننده (نوجوان) را به اندیشه وادارد. به جای اینکه چلچراغی در تاریکی دست او دهد، افروختن شمعی را به او بیاموزد.

◀ پی‌نوشت

1. masder plot

۲. لیوتار، ژان - فرانسوا، در کتاب «گزیده مقالات روایت»، اثر مارتین مکوئیلان.

3. grand narrative

چشم انداز، رویکرد و اصول حاکم
بر سند برنامه درسی ملی

نقشه راه آموزش

● سید امیر رون

سند برنامه درسی ملی، سندی است که نقشه کلان برنامه درسی و چارچوب نظام برنامه ریزی درسی کشور را به منظور تحقق اهداف آموزش و پرورش نظام جمهوری اسلامی ایران تعیین و تبیین می کند. این سند در پانزده بخش به شرح زیر به تصویب شورای عالی آموزش و پرورش رسیده است.

۱. چشم انداز

چشم انداز برنامه های درسی و تربیتی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران در راستای فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی در افق ۱۴۰۴ با بهره گیری از الگویی پیشرفته و بومی، زمینه تربیت نسلی متفکر، عاقل و خلاق، مؤمن و خودباور، دانا و بصیر، متخلق و خودساخته، تلاشگر و سالم، خودیادگیرنده، مفتخر به ایرانی بودن، جهان اندیش، توانا در تولید علم و فناوری و وفادار به ارزش های اسلامی، ملی و انقلابی را فراهم می سازد. این برنامه ها دارای ویژگی های زیر است:

۱. مبتنی بر مبانی و ارزش ها و معارف اسلام ناب محمدی (ص)؛
۲. برخوردار از یافته های معتبر علمی و پژوهشی با تأکید بر بومی سازی آن ها؛
۳. بهره مند از دستاوردها و یافته های علمی فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی؛
۴. منسجم، متعادل، کارآمد، نشاط آفرین، پویا، انعطاف پذیر و مشارکت پذیر در تولید و اجرا؛
۵. ناظر به ویژگی ها و نیازهای همه جانبه متربیان و نیازهای اساسی جامعه؛

۶. بهره‌مند از تجربه‌های موفق ملی و جهانی با استفاده از ابزارها و شیوه‌های علمی و اثربخش؛
۷. برخوردار از رویکردی نوآورانه، آینده‌پژوهانه و واقع‌بینانه، متناسب با فطرت الهی انسان؛
۸. تأکید کننده بر نقش مدرسه به‌عنوان جلوه‌ای از تحقق مراتبی از حیات طیبیه و کانون اصلی تحقق اهداف برنامه‌های درسی و تربیتی.

۲. اصول ناظر بر برنامه درسی و تربیتی

این اصول به‌صورت هماهنگ و درهم تنیده ناظر بر سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و مدیریت برنامه‌های درسی و تربیتی از سطح ملی تا سطح مدرسه است، به‌طوری‌که عناوین آن بدین قرارند:

- ۱-۲. دین محوری؛
- ۲-۲. تقویت هویت ملی؛
- ۳-۲. اعتبار نقش یادگیرنده؛
- ۴-۲. اعتبار نقش مرجعیت معلم (مربی)؛
- ۵-۲. جامعیت؛
- ۶-۲. توجه به تفاوت‌ها؛
- ۷-۲. تعادل؛
- ۸-۲. یادگیری مادام‌العمر؛
- ۹-۲. جلب مشارکت و تعامل؛
- ۱۰-۲. یکپارچگی و فراگیری.

سند

برنامه درسی

ملی، سندی است که

نقشه کلان برنامه درسی و

چارچوب نظام برنامه‌ریزی درسی

کشور را به‌منظور تحقق اهداف

آموزش و پرورش نظام جمهوری

اسلامی ایران تعیین و

تبیین می‌کند

۳. رویکرد و جهت‌گیری کلی

رویکرد برنامه‌های درسی و تربیتی «فطرت‌گرایی توحیدی» است. اتخاذ این رویکرد به معنای زمینه‌سازی لازم برای شکوفایی فطرت الهی دانش‌آموزان از طریق درک و اصلاح مداوم موقعیت آنان به‌منظور دستیابی به مراتبی از حیات طیبیه است. از منظر این رویکرد، طرز تلقی و ویژگی‌های متمایز هفت مؤلفه اصلی برنامه که در ادامه آمده به تفصیل بیان شده‌اند:

- ۱-۳. دانش‌آموز؛
- ۲-۳. معلم (مربی)؛
- ۳-۳. محتوا؛
- ۴-۳. یاددهی و یادگیری؛
- ۵-۳. ارزشیابی؛
- ۶-۳. محیط یادگیری؛
- ۷-۳. مدیر مدرسه.

۴. الگوی هدف‌گذاری

در قالب یک چارچوب مفهومی منسجم و یکپارچه، پنج عنصر اساسی تعقل، ایمان، علم، عمل و اخلاق و چهار عرصه ارتباط دانش‌آموز با خود، خداوند، خلق و خلقت به‌صورت به‌هم پیوسته و با محوریت ارتباط با خداوند متعال، برای تدوین اهداف در سطوح مختلف و راهنمای عمل برنامه‌ریزان و مجریان تبیین و تدوین شده‌اند.

۵. هدف کلی برنامه‌های درسی و تربیتی

هدف کلان برنامه بدین قرار است: تربیت یکپارچه عقلی، ایمانی، علمی، عملی و اخلاقی دانش‌آموزان، به‌گونه‌ای که بتوانند موقعیت خود را نسبت به خود، خداوند، دیگر انسان‌ها و نظام خلقت به درستی درک و توانایی اصلاح مستمر موقعیت فردی و اجتماعی خویش را کسب کنند.

رویکرد
برنامه‌های
درسی و تربیتی
«فطرت‌گرایی
توحیدی» است

۶. شایستگی‌های پایه

انتظار می‌رود، دانش‌آموزان در دوره تحصیلات مدرسه‌ای، در مجموعه عناصر پنج‌گانه الگوی هدف‌گذاری، به مرتبه‌ای از شایستگی‌های پایه دست یابند. این شایستگی‌ها که در ۳۳ هدف در برنامه تصویب شده‌اند، بیان تفصیل یافته‌ای از هدف کلی به‌شمار می‌روند.

۷. حوزه‌های یادگیری

حوزه‌های یادگیری، حدود محتوایی، روش‌ها، فرایندها و عناصر کلیدی یادگیری را به‌صورت بیانیه روشن می‌سازند. این حوزه‌ها با یکدیگر ارتباط دارند و عناوین موضوعات درسی در دوره‌ها و پایه‌های تحصیلی لزوماً معادل عناوین حوزه‌ها که در ادامه آمده‌اند نخواهند بود.

۷-۱. حکمت و معارف اسلامی؛

۷-۲. قرآن و زبان قرآنی؛

۷-۳. زبان و ادبیات فارسی؛

۷-۴. فرهنگ و هنر؛

۷-۵. سلامت و تربیت‌بدنی؛

۷-۶. کار و فناوری؛

۷-۷. علوم انسانی و مطالعات اجتماعی؛

۷-۸. ریاضیات؛

۷-۹. علوم تجربی؛

۷-۱۰. زبان‌های خارجی؛

۸. اصول حاکم بر راهبردهای یاددهی - یادگیری

مطابق سیزده اصل مصوب اشاره شده در این بخش، راهبردهای یاددهی و یادگیری باید بتوانند بستر لازم را برای تحقق اهداف برنامه‌های درسی و تربیتی در راستای شکوفایی فطرت و دستیابی به مراتبی از حیات طیبه تدارک ببینند.

۹. اصول حاکم بر ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و تربیتی

برای نظام‌بخشی به تصمیمات ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و تربیتی در کلیه دوره‌های تحصیلی، ده اصل اشاره شده در این بخش باید مد نظر برنامه‌ریزان درسی و معلمان قرار گیرند.

۱۰. فرایند تولید برنامه‌های درسی و تربیتی حوزه‌های یادگیری

در این فرایند، گام‌های تولید یازده راهنمای برنامه حوزه‌های یادگیری از مرحله تحلیل برنامه درسی ملی و اسناد تحول بنیادین تا اعتباربخشی و تصویب و اجرای برنامه به صورت نمودار آمده‌اند.

۱۱. سیاست‌های تولید مواد و رسانه‌های یادگیری

در طراحی و تولید مواد و رسانه‌های یادگیری، بر هشت سیاست مصوب در این بخش تأکید شده است. به‌طوری‌که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به تعیین استانداردهای ملی، توانمندسازی مدرسه، توسعه سیاست چند تألیفی و زمینه‌سازی برای مشارکت سراسری معلمان، به‌کارگیری فناوری اطلاعات و ارتباطات در تولید محتوای الکترونیکی و به‌کارگیری سیاست برنامه محوری اشاره کرد.

۱۲. ساختار و زمان آموزش

این بخش شامل دو قسمت است:

۱۲-۱. ساختار نظام آموزشی: این قسمت از ۷ بند تشکیل شده است، به‌طوری‌که از مهم‌ترین گزاره‌های آن می‌توان به این موارد اشاره کرد: ساختار نظام تحصیلی آموزش و پرورش در جمهوری اسلامی ایران با توجه به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، شامل شش سال دوره ابتدایی و شش سال دوره متوسطه است. هر دوره تحصیلی نیز به دو دوره سه ساله تقسیم می‌شود که با توجه به نوع برنامه‌های درسی شامل دوره عمومی (مربک از دوره ابتدایی و دوره متوسطه اول) و

انتظار می‌رود

دانش‌آموزان در دوره تحصیلات مدرسه‌ای، در مجموعه عناصر پنج‌گانه الگوی هدف‌گذاری، به مرتبه‌ای از شایستگی‌های پایه دست یابند

مطابق

سیزده اصل مصوب

اشاره شده در این بخش
راهنماهای یاددهی و یادگیری
باید بتوانند بستر لازم را برای
تحقق اهداف برنامه‌های درسی
و تربیتی در راستای شکوفایی
فطرت و دستیابی به مراتبی
از حیات طیبه تدارک
ببینند

نیمه تخصصی دوره متوسطه دوم خواهد بود.

دوره پیش دبستان به دوره دو ساله‌ای (۴ تا ۶ سال) اطلاق می‌شود که تحت پوشش برنامه‌های آموزشی و تربیتی تهیه شده از سوی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی قرار خواهد گرفت.

سن شروع دوره ابتدایی شش سال تمام خواهد بود و دوره متوسطه دوم دارای سه شاخصه نظری، فنی و حرفه‌ای و کار دانش است.

۲-۱۲. زمان تعلیم و تربیت: این قسمت مشتمل بر هشت بند است. از مهم‌ترین بندهای آن می‌توان به بندهای زیر اشاره نمود:

طول سال تحصیلی از اول مهر ماه هر سال تا پایان خرداد ماه سال بعد خواهد بود. زمان آموزش رسمی برای دوره ابتدایی ۸۵۰ جلسه، دوره متوسطه اول ۱۱۱۰ ساعت و دوره متوسطه دوم شاخه نظری ۱۱۸۴ و شاخه

فنی و حرفه‌ای و کار دانش ۱۲۸۰ تا ۱۴۰۰ ساعت خواهد بود. علاوه بر این، در

تمامی دوره‌ها ۵۰ ساعت به فعالیت‌های خارج از کلاس و مدرسه و ۵۰ ساعت در اختیار استان‌ها، مناطق و مدارس قرار می‌گیرد.

۱۳. سیاست‌ها و الزامات اجرایی

تحول در برنامه‌های درسی به‌عنوان یکی از زیر نظام‌هایی که نقشی تعیین کننده در تحقق طرح تحول بنیادین آموزش و پرورش دارند، مستلزم فراهم آوردن شرایط، امکانات و زیرساخت‌های فنی و تخصصی برای طراحی و اجرای برنامه‌های مرتبط با برنامه درسی ملی است. این استلزامات در هشت بند مصوب شده‌اند، به‌طوری که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: تهیه برنامه‌ای جامع، فراگیر و بلندمدت، مشتمل بر کلیه اقدامات، حرکت به سمت کاهش تمرکز در فرایند طراحی، تدوین، اجرا و ارزشیابی برنامه‌ها، به‌کارگیری روش‌های مؤثر در تأمین، نگهداشت و ارتقای نیروی انسانی متخصص، اختصاص منابع مالی کافی، طراحی و به‌کارگیری روش‌های اثربخش در اشاعه، مشارکت بخش‌های مختلف و پایش مستمر برنامه درسی ملی.

۱۴. ارزشیابی برنامه درسی ملی

هدف از ارزشیابی برنامه درسی ملی، فراهم کردن اطلاعات توصیفی و قضاوتی به‌منظور درک، تصمیم‌گیری و پاسخ‌گویی نسبت به میزان اثربخشی و تحقق اهداف و نتایج آشکار و پنهان عناصر برنامه و فرابرنامه است. این ارزشیابی با رعایت ده گزاره مصوب این بخش انجام می‌پذیرد.

۱۵. پیوست‌ها

در این بخش، سایر پیام‌ها و رهنمودهای برنامه درسی ملی در چهار قسمت آمده‌اند.

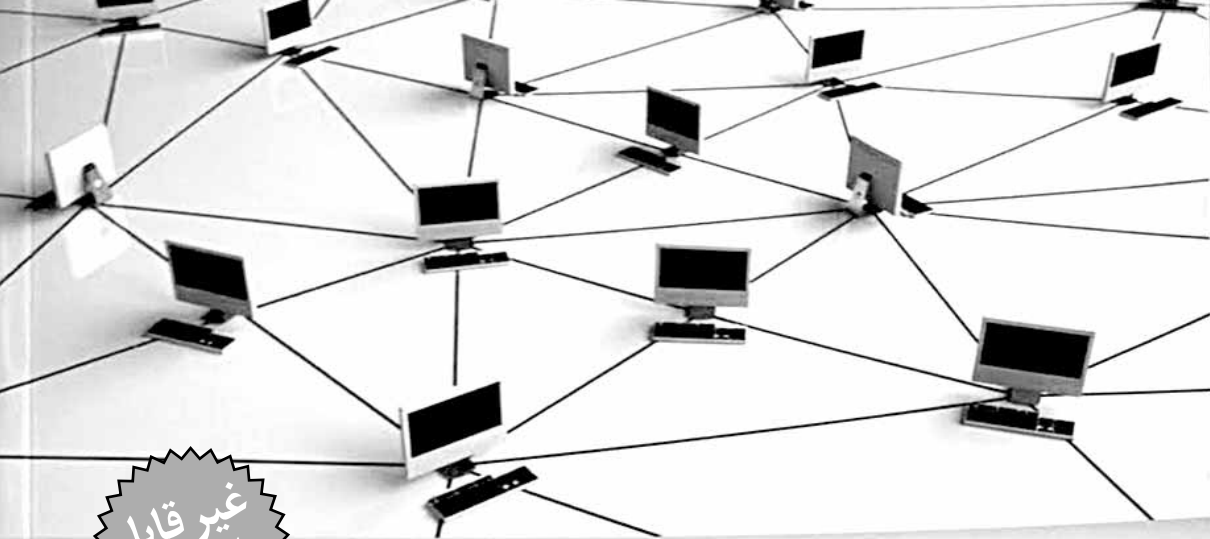
۱-۱۵. **مبانی فلسفی و علمی:** مبانی به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند. گروه اول مبانی فلسفی هستند که از منابع دینی الهام گرفته و شامل بخش‌های هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی هستند. گروه دوم مبانی علمی هستند که از دانش‌ها و یافته‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی سرچشمه می‌گیرند. مبانی فلسفی به مانند ملاک و معیاری برای قضاوت و گزینش نظریه‌های علمی در تعلیم و تربیت عمل می‌کنند. بیان جداگانه مبانی دین‌شناختی که براساس منابع معتبر تدوین شده است، صرفاً به مباحثی درباره دین (نظیر چیستی و چرایی و جایگاه دین در زندگی) می‌پردازد.

۲-۱۵. **نیازها، انتظارات و توانایی‌های دانش‌آموزان:** در تدوین اهداف تفصیلی برنامه‌های درسی و تربیتی، آگاهی و توجه به مخاطبان برنامه از جهات گوناگون (چالش‌ها و مشکلات آنان، نیازهای رشدی، توانایی‌ها و الزامات آموزشی) حائز اهمیت است، به‌طوری‌که در این قسمت به تفصیل آمده است.

۳-۱۵. **نیازها، انتظارات و توانایی‌های جامعه:** مسائل جامعه و مطالبات و نیازهای اجتماعی از جمله متغیرهایی هستند که همواره نقش ویژه در تدوین اهداف تفصیلی برنامه‌های درسی دارند. برنامه‌های درسی باید مسائل اجتماعی به‌ویژه ارتباط بین مدرسه و جامعه، شناخت جامعه و فرهنگ آن، توجه به نیازهای حال و آینده جامعه، نیازهای شهروندی و مسائل و چالش‌های پیش‌روی جامعه و ارائه راه‌حل برای مقابله با آن به‌منظور دستیابی به یک جامعه مطلوب را مورد توجه قرار دهند. این بخش به تفصیل به مباحث اشاره شده پرداخته است.

۴-۱۵. **واژه‌نامه برنامه درسی ملی:** در این بخش، مفاهیم اساسی و کلیدواژه‌های برنامه درسی ملی تعریف و تبیین شده‌اند.

غیر قابل
استناد

ویژگی‌های اختصاصی کتاب‌های آموزشی IT

اشاره

ویژگی‌های اختصاصی کتاب‌های آموزشی IT عنوان مقاله‌ای است که از راهنمای تولید کتاب‌های آموزشی برای کتاب‌های حوزه IT توسط آقای دکتر محمد عطاران و خانم دکتر زینب گلزاری تهیه شده است که مراحل اعتبار بخشی خود را می‌گذرانند. مطالعه این مقاله برای پدیدآورندگان این کتاب‌ها کارگشا خواهد بود.

منظور از ویژگی‌های اختصاصی، ویژگی‌های برگرفته از تعریف و نقشی است که هر یک از انواع آثار برعهده دارد.

در عصر حاضر، تحولات شگرفی نحوه کسب تجربه فراگیرندگان را در معرض دگرگونی قرار داده است. در رأس این تحولات، «فناوری اطلاعات و ارتباطات» (فاوا) قرار دارد که برخی آن را «انقلاب اطلاعاتی»^۱ خوانده‌اند. فاوا محیطی را به‌وجود آورده است که همه افراد قادرند در هر

باید بتوان مهارت‌های فاوا را در موقعیت‌های عملی به کار برد. امروزه در مطالعات بین‌المللی به این نکته توجه می‌شود که افراد تا چه میزان از دانش و مهارت خود در زندگی واقعی بهره می‌گیرند. مطالعات «ییزا»^۲ از جمله این مطالعات است که دانش‌آموزان را در سن ۱۵ سالگی در

سه عرصه خواندن، ریاضیات و علوم در سطح بین‌المللی ارزیابی می‌کند. دانش‌آموزان از این حیث ارزیابی می‌شوند که تا چه میزان می‌توانند دانش و مهارت خود را در این سه عرصه در زندگی واقعی به کار گیرند. بخش زیادی از مهارت‌های فاوا اگر در عمل به کار نروند، پس از مدتی کوتاه فراموش می‌شوند. اگر معرفت بشری را به مجموعه دانش‌های نظری و دانش‌های عملی تقسیم کنیم، بخش زیادی از آنچه که فاوا می‌نامیم، در بخش دانش‌های عملی قرار می‌گیرد. به همان نحو که مهارت معلمی مستلزم معلمی کردن است و کسی به صرف دانستن روش تدریس، توانایی معلمی را کسب نمی‌کند، مهارت‌های فاوا را نیز باید در صحنه‌های عملی کسب کرد. از این رو آموزش‌های ارائه شده در این حیطه باید قابلیت استفاده در موقعیت‌های واقعی را داشته و کاربردی باشند و کتاب کمک آموزشی به آن عرصه‌ها توجه کند.

۲. تأکید بر پرورش خلاقیت

یکی از هدف‌های کسب دانش فاوا، کمک به جریان تولید دانش و ایجاد «جامعه دانش‌بنیاد» است؛ جامعه‌ای که در آن ارزش به زمین، کار و سرمایه منحصر نیست و تولید دانش ارزش‌آفرین است. لذا علاوه بر کتاب‌های درسی که زمینه‌های خلاقیت و آفرینشگری را باید فراهم کنند، محتوای کتاب‌های کمک‌آموزشی حیطه فاوا باید به گونه‌ای تنظیم شوند که دانش‌آموزان از فعالیت‌های کلیشه‌ای، قالبی و از پیش تعیین شده بازداشته شوند و موقعیتی را فراهم کنند که دانش‌آموز امکان فراتر رفتن از موقعیت‌های محدود را بیابد و به آفرینش راه‌های تازه و آزمون عرصه‌های جدید اقدام کند. کتاب‌هایی که به دنبال پاسخ‌های این یا آن یا گزینه‌های محدود هستند، نمی‌توانند این مهم را تحقق بخشند.

۳. تأکید بر تفکر انتقادی

یکی از اهداف عالی تعلیم و تربیت، رشد تفکر انتقادی است؛ تفکری که به شخص قابلیت کشف حقیقت را می‌دهد. در مقابل هر اندیشه‌ای به راحتی تسلیم نمی‌شود و طالب برهان و دلیل است. در آغاز با توسعه فاوا در آموزش و پرورش تصور می‌شد که توسعه فاوا موجب تضعیف تفکر انتقادی می‌شود. اندیشمندانی مانند پستمن^۳ (۱۹۹۵) معتقد بودند که رشد فاوا سبب شده است که به جای تفکر درباره اطلاعات، فراگیرندگان برای دستیابی به اطلاعات تلاش کنند. او معتقد بود که اطلاعات در کتاب‌ها به طور دقیق انتخاب شده‌اند و به طور منطقی به آموزش سلسله مراتب دانش کمک می‌کنند، ولی اطلاعات الکترونیکی چنین نیستند. دستیابی آسان به اطلاعات، دانش‌آموزان را از رنج تحقیق و پذیرش انتقاد آزاد می‌کند، ولی در عین حال وقت آن‌ها را صرف تفکر نمی‌کند. علی‌رغم این تصورات، ظرفیت‌های جدیدی که فاوا ایجاد کرده است، مانند وبلاگ‌ها، شبکه‌های اجتماعی، ارتباط از طریق پست الکترونیکی، فضاهای تعاملی در آموزش مجازی و مانند این‌ها،

قابلیت آن را دارند که تفکر انتقادی را پرورش دهند. تحقیقات نشان می‌دهند که پاره‌ای از فعالیت‌ها در عرصهٔ فاوا، مانند فعالیت وبلاگ‌نویسی، تفکر انتقادی، خلاقیت، شهود و تفکر قیاسی را در دانشجویان تقویت می‌کنند و موجب بهبود روابط اجتماعی آن‌ها می‌شوند [Huffaker, 2005]. از این‌رو کتاب‌های کمک آموزشی در عرصهٔ فاوا باید به گونه‌ای تدوین شوند که بر رشد تفکر نقاد از طریق طرح پرسش‌های تأمل‌برانگیز و انتقادی تأکید داشته باشند.

۴. گسترش پژوهش در زمینهٔ فاوا

رشد جوامع فرهنگی امروزه در گروهی هم‌گرایی، تعامل، گفت‌وگو، و تبادل دانش، اطلاعات و فرهنگ بشری است. نهاد آموزش و پرورش مهم‌ترین نقش و وظیفه را در این مسیر برعهده دارد. یعنی اگر بستر مناسب در محیط‌های آموزشی برای پرورش روحیهٔ پژوهشگری فراهم و زمینهٔ تبادل و تعامل اندیشه‌ها و افکار مهیا شود، فضای آموزش به جای انتقال یک‌طرفهٔ اطلاعات به روش‌های دوسویهٔ کسب اطلاعات و دانش هدایت خواهد شد [عطاران، ۱۳۸۱]. فاوا از عرصه‌هایی است که امکان و فرصت پژوهش را به اشکال گوناگون در اختیار کاربران قرار می‌دهد. نخست از حیث منابع اطلاعاتی که دسترسی به آن به سهولت امکان‌پذیر است و محقق را با آنچه که پیش از او انجام شده است، آشنا می‌سازد. دیگر از آن جهت که زمینهٔ تبادل نظر با محققان و پژوهشگران را فراهم می‌سازد و عرصهٔ تحقیقات جدید و در عین حال نقد و نظر ایجاد می‌شود. کتاب‌های کمک‌آموزشی نیز در این راستا، علاوه بر آن که باید «پژوهش‌محور» باشند، می‌توانند سایت‌های اطلاعاتی مربوط به حوزهٔ خود را معرفی کنند و به نوعی به پرورش روحیهٔ تحقیق و معرفی منابع اطلاعاتی و صاحب‌نظران حوزهٔ خود بپردازند.

۵. معرفی پروژه‌های داخلی و خارجی آموزشی

بیش از یک دهه است که پدیدهٔ فاوا به عرصهٔ تعلیم و تربیت پانهاد و نظام‌های آموزشی و محیط‌های تحصیلی را به چالش فراخوانده است. مرزهای جغرافیایی و حتی مرزهای فرهنگی و عقیدتی نفوذپذیر شده‌اند. پس باید با آگاهی، شناخت و هوشمندی و نیز با تکیه بر فرهنگ و مؤلفه‌های بومی و آمادگی برای پذیرش تحولات علمی و بین‌المللی، نقش و جایگاه خود را پیدا کنیم [عطاران، ۱۳۸۱]. بر این اساس، محتوای کتاب‌های کمک آموزشی این حوزه می‌توانند با معرفی پروژه‌های دانش‌آموزی داخلی و خارجی و هدایت دانش‌آموزان برای شرکت در پروژه‌ها و کاربردی کردن دانشی که کسب کرده‌اند، اقدام کنند.

کتاب‌های

کمک‌آموزشی علاوه بر آن که باید «پژوهش‌محور» باشند، می‌توانند سایت‌های اطلاعاتی مربوط به حوزهٔ خود را معرفی کنند و به نوعی به پرورش روحیهٔ تحقیق و معرفی منابع اطلاعاتی و صاحب‌نظران حوزهٔ خود بپردازند

ع. تأکید بر مشارکت گروهی

بر مبنای دیدگاه «مکتب ساخت‌گرایی»، محیط یادگیری در حال توسعه است. به این معنا که یادگیری به صورت مشارکتی و گروهی براساس تبادل اندیشه‌ها و نظرات دانش‌آموزان صورت می‌پذیرد. لذا در محتوای آموزشی کتاب‌های این حوزه، مشارکت و همکاری دانش‌آموزان در کسب اطلاعات و توسعه دانش باید مورد تأکید و توجه قرار گیرد.

۷. تأکید بر خودراهبری یادگیرنده

یکی از دستاوردهای فاوا، افزایش اطلاعات در عصر حاضر و دسترسی آسان به حجم وسیعی از آن‌هاست؛ به‌گونه‌ای که نظام تعلیم و تربیت از «معلم‌محوری» به سمت «دانش‌محوری» تغییر جهت داده است. اگر در کلاس سنتی، معلم نقش دانشمندی همه‌چیزدان را داشت که همواره در صحنه بود و تصور دانش‌آموز این بود که هرچه از معلمش بپرسد او می‌داند، اکنون با دسترسی گسترده به منابع اطلاعاتی، دیگر نمی‌توان چنین انتظاری را از معلم داشت. معلم نقش راهنمایی را پیدا کرده که در کنار صحنه ایستاده است و دانش‌آموزان را در فضای سرشار از اطلاعات، در مسیر درست هدایت می‌کند.

خوداتکایی و استقلال در یادگیری، از ویژگی‌های بارز فضای فاوا محسوب می‌شود که با توجه به کاربرپسند بودن اغلب محیط‌های آموزشی و یادگیری این حوزه، می‌توان از آن‌ها به‌عنوان ابزاری برای ارتقای راهبری در یادگیری استفاده کرد. لذا کتاب‌های کمک آموزشی در این حوزه هم باید تا حد امکان با این فضا همانندی کنند و به‌گونه‌ای تدوین شوند که خودآموز باشند و به راهنمایی معلم برای آموختن محتوای آن‌ها نیازی نباشد.

۸. توجه به ارزش ابزاری و مشاهده‌ای طبیعت

باتوجه به ارزش ابزاری و آیه‌ای طبیعت در فرهنگ اسلامی، توسعه فاوا در برنامه درسی نباید به‌گونه‌ای باشد که فراگیرندگان را از مشاهده و تماس با طبیعت دور کند. لذا پاره‌ای بر آن‌اند که در دوره نخست کودکی که تماس مستقیم با طبیعت بیش از دوره‌های دیگر ارزش دارد، نباید سوگیری تعلیم و تربیت به سویی باشد که یادگیرنده تماس کمتری با طبیعت داشته باشد. فراگیرندگان باید مشاهده طبیعت و تماس مستقیم با آن را بیاموزند. به‌خصوص در دوره کودکی نباید بر این آموزش‌ها تأکید داشت. در سنین بالاتر نیز برنامه درسی باید در مواردی که هزینه‌ها کاهش می‌یابد و یا استفاده از آزمایشگاه‌های مجازی موجب کاهش تخریب محیط زیست می‌شود، از این آموزش‌ها بهره ببرند. از این‌رو کتاب‌های کمک آموزشی نباید در استفاده از فاوا مبالغه کنند، تا تجربه‌های مستقیم به فراموشی سپرده نشوند و یا اهمیت آن‌ها ناچیز انگاشته نشوند.

کتاب‌های
کمک آموزشی
به‌گونه‌ای تدوین شوند
که خودآموز باشند و به
راهنمایی معلم برای آموختن
محتوای آن‌ها نیازی
نباشد

۹. تأکید بر تلفیق فاوا با برنامه درسی

مطالعه تجربه کشورهای مختلف جهان نشان می‌دهد که اغلب این کشورها در آغاز مباحث فاوا را به صورت مستقل در برنامه درسی خود گنجانده‌اند، ولی به تدریج فاوا را در برنامه درسی تلفیق کردند. برخی تحقیقات نشان می‌دهند همه کشورهای فاوا را به مثابه ابزاری برای بهبود یادگیری محتوای برنامه درسی در نظر گرفته‌اند و همه کشورهای مورد مطالعه فاوا را در تمام موضوعات برنامه درسی تلفیق کرده‌اند [امام جمعه، ۱۳۸۳].

بر این قیاس کتاب‌های کمک‌آموزشی حوزه فاوا باید به موضوعات درسی خاص معطوف باشند و مثلاً کار فاوا را در حوزه‌های خاص دانش مانند ریاضیات، فیزیک، جغرافیا و سایر رشته‌های درسی آموزش دهند.

۱۰. تأکید بر گسترش سواد اطلاعاتی

«سواد اطلاعاتی» به معنای مجموعه توانایی‌هایی است که به افراد امکان تشخیص نیازهای اطلاعاتی، تعیین آن‌ها و ارزشیابی و کاربرد مؤثر این اطلاعات را می‌دهد [Huvila, ۲۰۱۱: ۲۳۷-۲۴۵]. برنامه درسی باید به مفهوم نوین سواد در عصر اطلاعات توجه کند و سواد اطلاعاتی را در برنامه خود بگنجاند. تجربه کشورهای مختلف نشان می‌دهد که ارائه درسی تحت این عنوان سودمند نیست و بهتر است که سواد اطلاعاتی با توجه به مفهوم آن در متن درس‌هایی مانند علوم، مطالعات اجتماعی و مانند این درس‌ها گنجانده شود [موسی‌پور، ۱۳۸۵؛ فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۴]. در این راستا کتاب‌های کمک‌آموزشی حوزه فاوا نیز باید به مفهوم سواد اطلاعاتی توجه کنند و توانایی تشخیص به موقع نیاز به اطلاعات و نحوه دسترسی و ارزشیابی اطلاعات را در دانش‌آموز ایجاد کنند.

۱۱. توجه به ویژگی اجتماعی بودن انسان

یکی از مخاطراتی که از بدو گسترش رایانه مورد توجه متخصصان قرار گرفته است، انزوای کاربران رایانه و کاهش تعاملات اجتماعی آنان است. خوش‌بختانه با گسترش شبکه‌های اجتماعی در اینترنت، تا حدود زیادی این نگرانی رفع شده است. با توجه به این که انسان دارای هویت جمعی و فردی است و باید هر دو جنبه مورد توجه قرار گیرد، تعامل مؤثر اجتماعی از اصول برخاسته از مبانی فلسفی آموزش و پرورش ایران است [باقری، ۱۳۸۳]. بنابراین برای توسعه فاوا در آموزش و پرورش باید به گونه‌ای عمل کرد که پرورش روحیه اجتماعی به‌خطر نیفتد. برای مثال، با استفاده از پژوهش‌های مشارکتی، ابزارهای نگارش گروهی و استفاده مناسب از شبکه‌های اجتماعی می‌توان به این مهم دست یافت. لذا کتاب‌های کمک‌درسی علاوه بر ارائه تمرین‌ها و تکالیف فردی می‌توانند از ظرفیت‌های جمعی فاوا برای گسترش روحیه جمع‌گرایی استفاده کنند و بر آن تأکید داشته باشند.

۱۲. توجه به تفاوت‌های فردی و سبک‌های یادگیری گوناگون

یکی از مشکلات آموزش، پاسخ دادن به نیازهای یادگیری فراگیرندگان است. فاوا این مجال را فراهم کرده است که آموزش را به سمت انفرادی شدن ببرد و میان سبک‌های یادگیری فراگیرندگان و شیوه‌های آموزش سازگاری بیشتری فراهم کند؛ به گونه‌ای که افراد با توانایی‌های مختلف و گوناگونی در سرعت یادگیری، با آموزش‌های فضای فاوا به آسانی سازگار شوند. بر این اساس کتاب‌های کمک‌آموزشی نیز باید به گونه‌ای طراحی شوند که سرعت متفاوت خوانندگان خود و نیز سبک‌های گوناگون یادگیری آن‌ها را لحاظ کنند.

۱۳. طراحی فعالیت‌های یادگیری براساس رویکرد «ساخت‌گرایی»^۴

با گسترش کاربرد فاوا، تغییرات متعددی در آموزش و پرورش به‌طور هم‌زمان به وقوع پیوسته‌اند. از آن میان، می‌توان به تحول مفهوم آموختن اشاره کرد. به بیان دیگر، در عصری که اطلاعات همیشه و همه وقت در دسترس دانش‌آموزان است، مفهوم یادگیری نیز تغییر یافته است. آنچه باید مورد توجه قرار گیرد، یاد دادن چگونه یاد گرفتن (آموزش یادگیری) یا همان رویکرد ساخت‌گرایی است.

دیدگاه نسبتاً مکانیکی یادگیری که رفتارگرایی است، در دهه ۷۰ قرن بیستم، هنگامی که روان‌شناسی شناختی و به‌طور مشخص دیدگاه‌های پیازه مطرح شد، رو به افول گذاشت. امروزه دیدگاه‌های شناختی به‌طور وسیعی در آموزش تحت عنوان «بر ساخت‌گرایی» به کار می‌روند. بر ساخت‌گرایان به یادگیری نه به‌عنوان رویداد، بلکه به‌عنوان فرایندی می‌نگرند که افراد به‌وسیله آن، هدف خود را از خلال تجربه‌هایشان می‌سازند. اصول راهنمای آموزش بر ساخت‌گرا به شرح زیر است:

- فراهم آوردن تجربیاتی برای دانش‌آموزان که مستلزم فرایند ساخت دانش است؛
- فراهم آوردن تجربیاتی که متضمن چشم‌اندازهای گوناگون است؛
- ایجاد محیط یادگیری دانش‌آموزمدار که در آن، فراگیرندگان در تنظیم اهداف یادگیری نقش مهم دارند؛
- فراهم آوردن زمینه همکاری دانش‌آموزان؛
- استفاده از اشکال متفاوت ارائه درس؛
- تشویق فعالیت‌های فراشناختی و فعالیت‌های مبتنی بر تأمل.

بر این اساس اعتقاد بر این است که نحوه استفاده از نظریه‌های یادگیری، مواجهه با فناوری اطلاعات و کاربرد آن در تعلیم و تربیت تأثیر می‌گذارد یا به بیان دیگر، نحوه اندیشیدن ما درباره آموزش و یادگیری، بر نحوه طراحی و استفاده از فناوری‌های تربیتی اثر می‌گذارد. از این‌روست که برخی معتقدند رویکردهای یادگیری مانند رفتارگرایی، با هدف جامعه اطلاعاتی که پرورش افراد

آفرینشگر و خلاق است، سازگار نیست. کاربرد فاوا باید بر رویکردهایی متکی باشد که ظرفیت تحقق این اهداف را دارند. بنابراین در کتاب‌های کمک‌آموزشی این حوزه باید به دانش‌آموزان آموخت که در جریان آموختن خود فعال باشند و دانش را خود بسازند.

۱۴. توجه به مهارت‌های حل مسئله و تفکر عقلانی

باتوجه به قابلیت عقل در آدمی و تأکید آیات قرآن بر این توانایی و نیز امکان رشد عقل از طریق نقادی‌های مداوم [باقری، ۱۳۸۳]، توسعه فاوا در برنامه درسی باید به گونه‌ای باشد که به رشد عقل و اندیشه نقد بینجامد و مهارت‌های سطح بالای تفکر آموخته شود. دانش‌آموزان باید از خلال برنامه درسی ضرورت نگاه انتقادی به اطلاعات را دریابند، نه این که اطلاعات موجود در منابع الکترونیکی را بدون چون و چرا بپذیرند. این خطر که منابع شناسایی شده از طریق شبکه، به دلیل منشأ اینترنتی قابل اعتماد و دارای اعتبار تلقی شوند، یا پدیده مرجعیت اینترنتی شکل بگیرد، جدی است [مهر محمدی و نفیسی، ۱۳۸۳].

بر این اساس کتاب‌های کمک‌آموزشی در حوزه فاوا باید به گونه‌ای نوشته شوند که رشد عقل و اندیشه نقد را تقویت کنند و مهارت‌های سطح بالای تفکر را بیاموزند، محتوای آموزشی نباید به گونه‌ای باشد که فراگیرندگان اطلاعات موجود در منابع الکترونیکی را بدون قید و شرط بپذیرند. فراگیرندگان باید در پاسخ‌گویی به فعالیت‌های پیرامون هر موضوع آموزشی، آزادی عمل داشته باشند.

۱۵. استفاده از منابع گوناگون در آموزش

گسترش فاوا امکان دسترسی به منابع گوناگون را فراهم کرده است که هم از حیث محتوا و هم از نظر قالب ارائه آن‌ها، دارای تنوع و گوناگونی هستند. یعنی مخاطبان فاوا امروزه نه تنها به منابع فراوان و بی‌شمار برای یافتن نیازهای اطلاعاتی خود دسترسی دارند، بلکه این منابع در اشکال متفاوت مانند متن، گرافیک، صدا، فیلم و مانند این‌ها ارائه می‌شوند. لذا کتابی که می‌خواهد خواننده را به استفاده از چنین فضایی ترغیب کند، باید حداقل از منابع گوناگون بهره بگیرد و در حد محدودیت‌های نوشتار مکتوب، دارای تنوع در ارائه نیز باشد.

۱۶. توجه به عنصر اخلاق

توجه به ارزش‌ها از اصول مسلم تربیت دینی و اخلاقی است. بنابراین در فضای آموزش فاوا باید زمینه‌ای فراهم کرد که فراگیرندگان از ابتدا با مبانی رفتار در فضای مجازی آشنا شوند و در عین حال از امکان سوءاستفاده‌هایی که احتمال وقوع آن‌ها در فضای مجازی وجود دارد، اطلاع

کتاب‌های
کمک‌آموزشی باید
رفتارهای سوءاخلاقی
از قبیل سرقت علمی را
مرتکب نشوند، به مسائلی
مانند حقوق مؤلف
ملتزم باشند

در صورتی که کتاب
امتیاز و شایستگی لازم را
کسب کرده باشد، در یکی از
سطوح زیر قرار داده می‌شود:
۱. معرفی در کتاب درسی
۲. معرفی در مجلات آموزشی رشد
۳. معرفی در کتاب‌نامه رشد

پیدا کنند. همچنین، فراگیرندگان باید با مسئله «حقوق مؤلف»^۵، رعایت مالکیت فکری و سایر مسائل اخلاقی در حوزه فاوا آشنا شوند. آموزش چگونگی مصونیت اخلاقی به فراگیرندگان نیز ضروری است. فراگیرندگان باید با راه‌های اخلاقی استفاده از فاوا آشنا شوند و تبعات اجتماعی و حقوقی استفاده نامناسب از امکانات فاوا مانند اینترنت را بدانند. از این‌رو کتاب‌های کمک‌آموزشی در این حوزه باید رفتارهای سوءاخلاقی از قبیل سرقت علمی را مرتکب نشوند، به معرفی سایت‌های نامناسب غیراخلاقی نپردازند و به مسائلی مانند حقوق مؤلف ملتزم باشند.

۱۷. اهتمام به تربیت هنری و زیبایی‌شناختی

فاوا در قالب‌های متفاوت صدا، تصویر، گرافیک و دیگر قالب‌های موجود، ارائه‌های هنری را به آسانی و با بهای بسیار ارزان در اختیار کاربران قرار می‌دهد. همچنین، فرصت‌های مغتنمی فراهم آورده است تا کاربران علاقه‌مند به سهولت به بزرگ‌ترین آثار هنری دسترسی داشته باشند و تجربه‌های زیبایی‌شناختی خود را گسترش دهند. علاوه بر آن، فاوا فرصت تأثیرگذاری معلمان بر آموزش را از طریق چند رسانه‌ای‌ها افزایش داده است و برای معلمان فرصت ارائه‌های هنری‌تر را ایجاد کرده است. رایانه‌های شخصی هم با استفاده از نرم‌افزارهای گرافیکی این امکان را ایجاد کرده‌اند که دانش‌آموزان به سادگی از فضای گرافیک هنری استفاده و رنگ را تجربه کنند.

نرم‌افزارهای گرافیکی امکان آموزش هنر به دانش‌آموزان را در سطوح گوناگون به صورتی بسیار آسان‌تر فراهم می‌کنند. این نرم‌افزارها غالباً به گونه‌ای طراحی شده‌اند که به صورت فردی و منطبق بر قابلیت‌های کاربر مورد استفاده قرار گیرند. به دلیل فضای خاص رایانه امکان بروز خلاقیت در این فضا به مراتب آسان‌تر و بیش از فضای سنتی هنر است و به تجربه‌های گوناگون هنری معطوف به ابداع و خلاقیت می‌توان دست یافت. با توجه به موارد پیش گفته، توجه به جنبه‌های زیباشناختی در بهره‌گیری از فاوا اهمیت مضاعف می‌یابد. لذا استفاده از تصویر و گرافیک هنری در طراحی کتاب کمک‌آموزشی باید هم‌سو با فضای موجود در فاوا باشد.

فرم‌های ارزشیابی کتاب‌های کمک‌آموزشی

این فرم‌ها با هدف ارزش‌یابی کتاب‌های کمک‌آموزشی حوزه «آی‌سی‌تی» طراحی و در اختیار ارزشیابان قرار داده می‌شوند. فرم ارزشیابی شامل سه بخش عمده است:

الف) مشخصات کتاب کمک‌آموزشی

در این قسمت اطلاعات مربوط به اثر درج می‌شود که از شناس‌نامه کتاب قابل استخراج است

و شامل این موارد می‌شود:

- نام یا عنوان کتاب؛
- نام نویسنده / مترجم؛
- ناشر؛
- تاریخ انتشار.

ب) جدول فهرست واریسی (چک‌لیست)

این جدول حاوی سؤال‌های هدف‌دار برگرفته از ویژگی‌های تعریف شده است که برای ارزشیابی کتاب‌های کمک‌آموزشی حوزه‌ای سی‌تی با توجه به شاخص‌های ارزیابی، به کار گرفته می‌شوند. ساختار جدول فهرست واریسی شامل عوامل زیر است:

- ملاک‌های ارزشیابی (ویژگی‌ها)؛
- سطوح امتیازبندی؛
- شاخص‌های ارزیابی.

ج) طبقه‌بندی کتاب

در این قسمت نتایج حاصل از بررسی و امتیاز کل اخذ شده مورد توجه است و بر مبنای آن، طبقه‌بندی کتاب کمک‌آموزشی انجام می‌گیرد. در صورتی که کتاب امتیاز و شایستگی لازم را کسب کرده باشد، در یکی از سطوح زیر قرار داده می‌شود:

- معرفی در کتاب درسی؛
- معرفی در مجلات آموزشی رشد؛
- معرفی در کتاب‌نامه رشد.

◀ پی‌نوشت

1. Information revolution

۲. PISA مخفف «Programme for International Student Assessment» (برنامه ارزیابی بین‌المللی دانش‌آموزان) است که از سال ۲۰۰۰ آغاز شده است. هدف این مطالعه ارزیابی نظام آموزشی کشورهای شرکت‌کننده در آزمون، از طریق ارزیابی دانش و مهارت‌های دانش‌آموزان ۱۵ ساله آن‌هاست. از سال ۲۰۰۰ تاکنون بیش از ۷۰ کشور در این آزمون شرکت کرده‌اند.

3. Postman

4. Constructivism

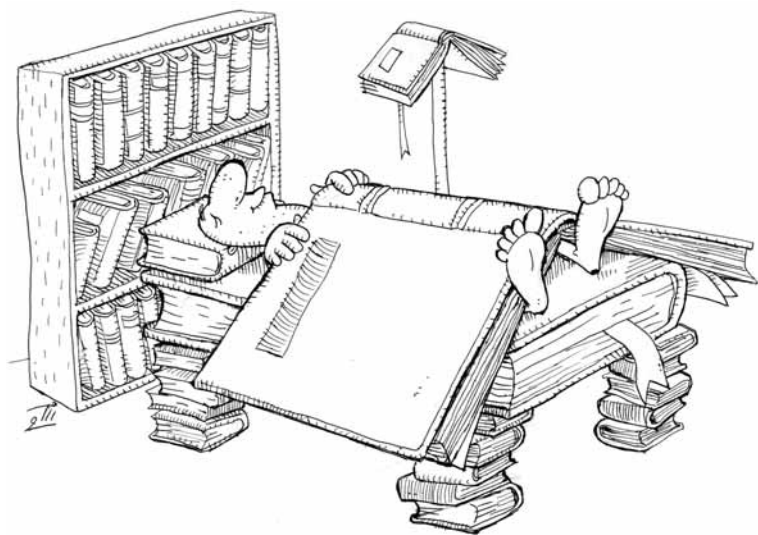
5. Copyright

◀ منابع

۱. امام جمعه، طایبه (۱۳۸۳). مطالعه تطبیقی تلفیق فناوری اطلاعات و ارتباطات در برنامه درسی دوره آموزش عمومی آموزش و پرورش کشورهای سنگاپور، کره جنوبی، استرالیا، فنلاند، انگلستان و ایران به‌منظور ارائه الگوی مناسب برای ایران. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (تحقیق منتشر نشده ۱۳۸۳).

۲. باقری، خسرو (۱۳۸۳). فلسفه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش و پرورش.
۳. جلالی، علی‌اکبر و عباسی، علی (۱۳۸۳). فناوری ارتباطات و اطلاعات در آموزش و پرورش سایر کشورهای دنیا (برنامه درسی در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات). آبیژ.
۴. گروه برنامه درسی رایانه (۱۳۸۳). راهنمای برنامه آموزش آی‌سی‌تی. دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی.
۵. عطاران، محمد و آیتی، محسن (۱۳۸۸). «اصول برنامه‌ریزی درسی مبتنی بر فاوا». فصل‌نامه مطالعات برنامه درسی. سال سوم.
۶. عطاران، محمد (۱۳۸۱). جهانی شدن، فناوری اطلاعات و تعلیم و تربیت. نشر توسعه فناوری آموزشی مدارس هوشمند.
۷. _____ (۱۳۸۳). فناوری اطلاعات، بستر اطلاعات در آموزش و پرورش. نشر توسعه فناوری آموزشی مدارس هوشمند.
۸. فتحی‌واجراگاه، کورش (۱۳۸۴). خلاصه طرح بررسی ویژگی‌های انسان مطلوب نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران در افق بیست ساله (۱۴۰۴-۱۳۸۴). وزارت آموزش و پرورش.
۹. موسی‌پور، نعمت‌الله (۱۳۸۵). سواد اطلاعاتی و چگونگی پیگیری آن از طریق بخش مکتوب. سخن‌رانی منتشر نشده در انجمن مطالعات برنامه درسی ایران.
۱۰. مهر محمدی، محمود و نفیسی، عبدالحسین (۱۳۸۳). گزارش تلفیق مطالعات طرح: تدوین سیاست‌های راهبردی فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش و پرورش. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت آموزش و پرورش.
۱۱. هاشمیان‌نژاد، فریده (۱۳۸۰). ارائه چارچوب نظری درخصوص برنامه درسی مبتنی بر تفکر انتقادی در دوره ابتدایی با تأکید بر برنامه درسی مطالعات اجتماعی. رساله دکترا. دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات.
12. Huffaker, D. (2005). The Educated Blogger: Using Weblogs to Promote Literacy in the Classroom. AACE Journal, 13(2), 91- 98.
13. Huvila, I. (2011). The complete information literacy? Unforgetting creation and organization of information. Journal of Librarianship and Information Science, 43(4), 237- 245.
14. Postman, P. (1995). The End of Education: Redefining the Value of School. New York: Knopf, 1995).

**Bureau of Educational Aids
Publishing, the Organization of
Research and Educational
Planning
(Ministry of Education)**

“Javaneh” is an educational, analytical and research magazine which is published quarterly. It aims at giving information, disseminating research findings and interchanging ideas between scholars and publishers regarding supplementary textbooks and educational aids development process.

Considering objectives of the ministry of education, publishers try to improve their knowledge and job's experience continually. Through this magazine, they also try to promote by using their existing potentials.